AUTEUR
Hanneke Felten

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

Oktober 2016

Rainbows & Refugees

VERKENNEND ONDERZOEK NAAR WAT WERKT BIJ HET VERGROTEN VAN DE ACCEPTATIE VAN LHBT ONDER VLUCHTELINGEN

Inhoud

Conclusies en samenvatting 3
Inleiding 13
1. De huidige stand van zaken: LHBT-acceptatie van vluchtelingen 16
2. Theoretisch kader: hoe verandering je de houding van mensen? 23
3. Technieken om de houding te veranderen 30
4. Tips uit de praktijk 51
Literatuur 54
Bijlage: deskundigen aanwezig tijdens expertmeeting 70

Conclusies en samenvatting

Lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transgenders (LHBT's) kunnen te maken krijgen met discriminatie en geweld, enkel vanwege hun seksuele voorkeur of genderidentiteit. De Nederlandse overheid voert al jaren een LHBT-emancipatiebeleid. Dit beleid richt zich op alle inwoners van Nederland: van mensen die al generatie op generatie eeuwenlang hier wonen tot mensen die net nieuw zijn. Op scholen is aandacht voor seksuele diversiteit voor alle leerlingen dan ook verplicht. Vluchtelingen zouden ook les moeten krijgen over LHBT, zo vindt minister Bussemaker van het ministerie van OCW. Naar aanleiding daarvan zijn in diverse gemeenten voorlichtingen gestart gericht op vluchtelingen in azc's en soms in de noodopvang. Het gaat dan veelal om zogenaamde COC-voorlichtingen: bijeenkomsten waarbij de deelnemers iemand ontmoeten die zelf LHBT is en die onder meer zijn of haar eigen verhaal vertelt over hoe het is om LHBT te zijn. Maar wat weten we over wat zou kunnen werken onder vluchtelingen om de acceptatie te vergroten van LHBT's?

In dit onderzoek hebben we (a) de aanwijzingen uit wetenschappelijke empirische literatuur op een rij gezet en (b) de tips van professionals en deskundigen tijdens een expertmeeting verzameld. Het betreft een verkennend onderzoek waarbij we focussen op reviews en meta-analyses.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

Aan welke (rand)voorwaarden moeten interventies voldoen om effectief te zijn in het verbeteren van de houding onder vluchtelingen in azc's en/of noodopvang ten aanzien van LHBT's?

Met vluchtelingen bedoelen we zowel statushouders als geen statushouders. De grootste groepen vluchtelingen die in Nederland wonen zijn afkomstig uit Irak, Somalië, Afghanistan en Iran. In 2015 kwamen de grootste groepen uit Syrië, Eritrea en Ethiopië.

Acceptatie LHBT onder vluchtelingen: de huidige stand van zaken

Over de acceptatie van LHBT's onder deze drie laatste groepen zijn geen cijfers, maar wel is bekend dat in alle drie de landen homoseksualiteit strafbaar is bij wet. Daarnaast weten we dat de merendeel van de bevolking christelijk of islamitisch is en dat een groot deel laagopgeleid is. Bekend is dat religie en een laag opleidingsniveau gepaard gaan met een gemiddeld minder grote acceptatie. Dat betekent dat de kans groot is dat bij een groot deel, maar mogelijk niet alle, van de huidige vluchtelingen nog stevig ingezet moet worden op het veranderen

van de houding ten aanzien van LHBT's. Daarnaast ligt het voor de hand om rekening te houden met de bijzondere omstandigheden van vluchtelingen, zoals het vaker voorkomen van psychische problemen, zware leefomstandigheden in een opvang en het ervaren van discriminatie.

Hoe kunnen mensen van houding veranderen?

Als het gaat om het veranderen van houding kan er een verschil worden gemaakt tussen de expliciete en de impliciete houding. De expliciete houding is de weloverwogen houding; een mening waarover nagedacht is. De impliciete houding verwijst naar associaties die veelal onbewust zijn. Iemands impliciete en expliciete houding kunnen gelijk zijn aan elkaar, maar ze kunnen ook verschillen. Over LHBT's kan iemand onbewust bijvoorbeeld associaties hebben van 'viezigheid', terwijl hij of zij expliciet vindt dat homoseksuelen vrij zijn om te leven zoals zij willen. Het veranderen van de expliciete houding en het veranderen van de impliciete houding verloopt anders. Zo kunnen mensen hun associatie zelf veranderen (veranderen van de impliciete houding) of juist de beoordeling van de eigen associatie veranderen (expliciete houding). Bij het eerste wordt erop ingezet dat mensen in plaats van 'vies' of 'zondig' gaan denken aan positieve dingen zoals 'liefde' of 'jezelf zijn'. In het tweede geval is de bedoeling dat mensen hun eigen associatie als niet-relevant gaan beoordelen of evalueren. De associatie zelf blijft dan het zelfde (bijvoorbeeld 'vies' of 'zondig'), maar ze raken overtuigd dat het negatief behandelen van LHBT's niet oké is, welke negatieve associaties er ook bestaan.

Verschillende technieken

Gekeken is naar welke effectieve methodes volgens de wetenschappelijke literatuur zowel de expliciete als de impliciete houding kunnen veranderen ten aanzien van LHBT's en of deze ook effect kunnen hebben bij vluchtelingen. Ook is er gekeken naar of deze methoden toepasbaar zijn in moeilijke omstandigheden: immers in azc's, en zeker in de noodopvang, kunnen vluchtelingen stress en spanningen ervaren, onder meer door de onzekerheid over verblijf en een gebrek aan privacy. In de wetenschappelijke studies die zijn gevonden wordt echter niet gerapporteerd over deze precieze omstandigheden, maar is wel gekeken naar andere moeilijke omstandigheden zoals het leven in een conflict- of oorlogsgebied.

1. Ontmoeting met een LHBT

Uitgangspunt: Niet-LHBT's ontmoeten een of meerdere LHBT's en worden getuigen van hun verhaal.

Naar voren komt onder meer dat methoden gebaseerd op de contacttheorie – zoals *een LHBT ontmoeten en luisteren naar diens verhaal over LHBT-zijn* – goed zouden kunnen aansluiten; er is een effect aangetoond onder verschillende mensen in verschillende delen van de wereld. Mogelijk werkt deze in moeilijke omstandigheden; in conflictregio's zijn hier ook successen mee geboekt. Het kan zowel de expliciete als de impliciete houding veranderen. Verklaring voor het effect is onder meer dat door het ontmoeten de angst voor 'de ander' vermindert en de empathie juist toeneemt. Dit werkt echter beter bij vriendschappelijk relatie beter dan bij een 'los' contact. Kwantiteit en kwaliteit van het contact zijn namelijk belangrijk voor het effect. De contacttheorie lijkt het beste te werken in een ontspannen setting met mensen die de mogelijkheid, capaciteit en bereidheid hebben om zich in te leven in een ander.

Voorwaarden zijn onder meer:
- De ontmoeting moet uitnodigen tot inleven en leiden tot empathie.
- De deelnemers moeten de bereidheid en mogelijkheid hebben om zich in te leven in een ander; dus niet te veel andere dingen aan hun hoofd hebben.
- Het contact moet vrijwillig zijn.
- De LHBT die deelneemt aan de ontmoeting, moet duidelijk gezien worden als LHBT; diens LHBT-zijn moet expliciet worden gemaakt en hij of zij moet gezien worden als representatief voor de groep LHBT's (of een deel daarvan).
- De ontmoeting moet zelfonthulling van de LHBT bevatten.
- De ontmoeting moet de angst voor LHBT's verminderen.

2a. LHBT's in de media: het verhaal van een LHBT

Uitgangspunt: Via een film, tv-serie, radiosoap of andere medium mensen een kijkje geven in het leven van LHBT's; zij kijken door de ogen van de LHBT of door de ogen van niet-LHBT die bevriend is met een LHBT.

Via empathie, kunnen ook film, tv-series, radioprogramma's of andere media met verhalen over het leven van LHBT's werken om de houding te veranderen. Ook buiten de Westerse wereld zijn er voorbeelden, uit onder meer Afrika waarin films, soaps en radioprogramma's invloed hebben gehad op de houding van mensen ten aanzien van taboeonderwerpen of minderheidsgroepen. Dit kan met name de expliciete houding maar mogelijk ook de impliciete houding veranderen. Vergelijkbaar is de parasociale contacthypothese: je ontmoet niet iemand in het echt, maar doordat je je inleeft in het fictieve karakter lijkt het net alsof je de persoon echt kent en kun je daardoor, net als bij de contact hypothese, van houding veranderen.

Voorwaarden zijn onder meer:
- Deelnemers moeten zich kunnen inleven; het medium moet dus aansluiten bij de smaak en wensen van de doelgroep.

- De situatie waarin de LHBT zich bevindt moet moeilijk en/of onrechtvaardig zijn, zodat er empathie kan ontstaan.
- Het moet leuk zijn om te kijken (of te luisteren) en niet te politiek of duidelijk moralistisch.
- Kijkers moeten het programma meerdere malen zien (en/of horen).
- De LHBT-karakters moeten divers zijn.
- Er moet positief geoordeeld worden over de LHBT-karakters.

2b. LHBT's in de media: getuige zijn van een vriendschap tussen een LHBT en een niet-LHBT

Film, tv-series, radioprogramma's of andere media kunnen werken via *extended* contact. Die theorie houdt in dat mensen getuigen zijn dat iemand uit de eigen groep bevriend is met iemand uit de andere groep en daardoor veranderen zij van houding. Je leeft je dan dus niet in, in de moeilijke situatie van de LHBT zelf, maar in de situatie van een niet-LHBT die een vriendschap aangaat met een LHBT. Ook deze methode lijkt in verschillende delen van de wereld te werken, maar werkt net als bij de contacttheorie minder goed wanneer iemand zich niet kan inleven, bijvoorbeeld omdat hij of zij te veel andere dingen aan het hoofd heeft.

Voorwaarden zijn onder meer:
- Een positieve omgang tussen LHBT's en niet-LHBT's.
- De LHBT moet negatieve verwachtingen weerleggen.
- De persoon met wie de vriendschap wordt aangegaan moet duidelijk LHBT zijn.
- Deze theorie werkt alleen bij mensen die zich vergelijken met de eigen groep; dus die zich kunnen identificeren met de niet-LHBT in het verhaal.
- En het werkt vooral bij mensen voor wie sociale normen belangrijk zijn en die nog weinig LHBT's kennen.

3. Denkbeeldige ontmoeting met een LHBT

Uitgangspunt: Stel je voor dat je een homoseksueel (of biseksueel , lesbische vrouw of transgender) ontmoet en deze ontmoeting verloopt prettig.

Een variant op de contacttheorie is de methode van 'denkbeeldig contact'. Dat betekent dat je je voorstelt dat je een LHBT ontmoet en je de interactie inbeeldt. Van deze methode is effect aangetoond op verschillende plekken ter wereld, ook in landen waar de norm sterk anti-LHBT is. Er is echter nog weinig bekend over het effect op de lange termijn. Een voordeel is dat deze methode ingezet kan worden als echte ontmoeting te gevaarlijk is en datzelfde geldt voor de inzet van media. Mogelijk kan het ingezet worden als voorbereiding op een *real life*-ontmoeting met een LHBT.

Voorwaarden zijn onder meer:
- Er moet een denkbeeldig script worden doorlopen.
- Voorstellen dat een positief contact is.
- Deze methode werkt alleen bij mensen die nog geen LHBT's zelf kennen.
- De denkbeeldige ontmoeting moet de angst verminderen.

4. Inzetten van de sociale norm voor de acceptatie van LHBT

Uitgangspunt: Aan niet-LHBT's de boodschap geven of hen laten merken dat de meeste niet-LHBT's uit hun omgeving positief denken over LHBT's.

Een andere werkwijze die kan aansluiten bij vluchtelingen is inspelen op de sociale norm; door te communiceren dat de norm in de eigen (etnische/culturele) groep positief is ten aanzien van LHBT's, kan de houding van mensen verbeteren. Als mensen denken dat anderen uit hun eigen groep positief zijn over LHBT, gaan zij zelf ook positiever denken over LHBT. Het gaat dan echter alleen om een verandering in expliciete houding. Er is van deze methode een effect aangetoond buiten de Westerse wereld en de werking lijkt universeel, in het bijzonder in culturen waar de groep belangrijk is.

Voorwaarden zijn onder meer:
- De boodschap moet gecommuniceerd worden door een aantrekkelijk persoon en/of een persoon met gezag, en deze persoon moet afkomstig zijn uit 'de eigen groep'. Dat betekent ook dat een LHBT die een positieve sociale norm promoot ten aanzien van LHBT's minder serieus wordt genomen dan een niet-LHBT die tot de eigen groep behoort. Een LHBT zelf kan beter inzetten op het contact maken, opwekken van empathie en verminderen van angst.
- Het werkt beter een boodschap te communiceren voor gelijke behandeling dan tegen discriminatie.
- Communiceer wat mensen vinden in plaats van doen.
- Communiceer niet dat vrijwel iedereen LHBT's discrimineert. Dat geeft aan dat de sociale norm negatief is en versterkt negatieve meningen.
- Sluit aan bij de huidige sociale norm zodat de boodschap niet te ver weg staat van wat mensen nu denken.
- Deze methode werkt waarschijnlijk minder goed in individualistische culturen, en beter in 'wij-culturen'.

5. Pleiten voor LHBT's

Uitgangspunt: Een niet-LHBT wordt gevraagd om te pleiten voor de rechten van LHBT's.

Dit kan effect hebben op de expliciete houding maar er is geen lange termijn effect bekend. De techniek blijkt niet universeel: het is cultuurafhankelijk of het werkt.

Voorwaarden zijn:

- Deze methode werkt alleen bij personen met een duidelijke mening en mensen die de behoefte hebben aan consistentie in zichzelf.
- Mensen moeten een keuze ervaren om voor of tegen te pleiten; het werkt niet als men wordt gedwongen.
- Mensen moeten geen grote persoonlijke nadelen ondervinden van het pleidooi.

Kortom: wat werkt voor wat volgens de literatuur?

Twee van de vijf technieken die bekeken zijn, zijn mogelijk effectief voor verandering van in ieder geval de expliciete houding en mogelijk ook de impliciete houding, waarschijnlijk ook op de lange termijn én waarschijnlijk inzetbaar bij mensen uit verschillende culturen. Deze technieken zijn: een live ontmoeting met een LHBT die zijn of haar verhaal vertelt (1) en een ontmoeting met een LHBT via film, tv-series of andere media (2). Er zijn aanwijzingen dat deze twee technieken ook werken in moeilijke omstandigheden. Echter, wanneer mensen veel aan hun hoofd hebben en zich niet kunnen inleven in een ander, is er mogelijk geen effect.
Het denkbeeldig voorstellen dat je een LHBT ontmoet (3) kan ook effectief zijn voor het veranderen van zowel de impliciete als expliciete houding maar waarschijnlijk niet op de lange termijn.
De techniek om de sociale norm te communiceren (4) – dus hoe mensen denken dat andere denken – kan wel de expliciete, maar niet de impliciete houding veranderen, ook op de lange termijn. En ook hiervoor zijn aanwijzingen dat de werking universeel is en dus bij mensen uit verschillende culturen kan worden ingezet. Mogelijk werkt ook deze methode onder moeilijke omstandigheden. En anders dan bij live-ontmoeting of media, is inlevingsvermogen hierbij niet nodig.

Wat werkt niet?

De techniek die wij als laatste bespraken, het pleiten voor LHBT's terwijl je daar eigenlijk geen voorstander van bent (5), blijkt niet universeel werkzaam. Het werkte onder meer bij mensen in Japan anders dan men had verwacht. Het lijkt daarom niet verstandig om deze in te zetten bij vluchtelingen, gezien de diversiteit aan culturele achtergronden. Dit voorbeeld laat zien dat methoden voor het veranderen van houding niet allemaal universeel zijn en cultuur-afhankelijk kunnen werken. Zo werken films en ontmoeting met een LHBT waarschijnlijk ook beter wanneer deze aansluiten bij de culturele context zodat vluchtelingen echt de mogelijkheid krijgen om zich in te leven in een LHBT-persoon.

Daarnaast geldt dat vluchtelingen in de opvang niet in de meest makkelijke omstandigheden verkeren. Dat geeft een aantal beperkingen. Drie van de vier

technieken die zouden kunnen werken bij vluchtelingen, hebben als voorwaarde dat mensen 'hun hoofd erbij' houden. Je in kunnen leven in een LHBT in een film (2), tijdens een echte (1), of een denkbeeldige ontmoeting (3) is namelijk moeilijk wanneer je andere dingen aan je hoofd hebt, zoals de vraag 'mag ik hier blijven?'. Dit inleven is echter nodig om empathie tot stand te brengen. Wanneer mensen piekeren over of ze mogen blijven of zorgen hebben over hun achtergebleven familielieden, hebben ze mogelijk te weinig ruimte om zich in te leven in een ander. Het is dan niet het juiste moment om te werken aan het vergroten van de LHBT-acceptatie door middel van ontmoeting met een LHBT (1), media (2) of denkbeeldig contact (3). Een techniek die dan wel zou kunnen werken is (4) het inzetten van de sociale norm; mensen het idee geven dat anderen uit hun eigen groep het niet goed vinden om LHBT's te discrimineren. Kanttekening is dat dit alleen van invloed is om de expliciete houding.

Welke techniek ook wordt gekozen, belangrijk blijft dat 'baat het niet, dan schaadt het niet' niet opgaat bij het vergroten van de acceptatie van LHBT. Wanneer een negatieve associatie rond LHBT wordt versterkt (impliciete houding) door bijvoorbeeld een vervelende ervaring tijdens een voorlichting of door de anti-LHBT mening van de groep (expliciete houding), dan gaat de acceptatie achteruit in plaats van vooruit. Een doordachte aanpak die aansluit bij hun culturele herkomst, is essentieel om de LHBT-acceptatie onder vluchtelingen te vergroten in plaats van te verminderen.

Concrete tips uit theorie

Hieronder zijn de concrete tips verzameld die voortkomen uit de bovenstaande theorie.

Do's:

☑ Personen met gezag/autoriteit (die zelf niet LHBT-zijn) vragen zich uit te spreken VOOR de acceptatie van LHBT's (zie: *sociale norm*).

☑ Zeggen dat steeds meer mensen (uit de eigen etnische groep) positiever gaan denken over LHBT of dat zij discriminatie van LHBT's niet tolereren (zie: *sociale norm).*

☑ Ervaringsverhalen van (het liefst meerdere) LHBT's met veel emotie inzetten, zodat mensen die niet LHBT zijn, zich erin kunnen inleven en empathie voor hen kunnen krijgen (zie: *contacttheorie*).

☑ Ervoor zorgen dat de LHBT's die hun ervaringen vertellen voor wat betreft onder meer religie, cultuur en leeftijd goed aansluiten bij de mensen aan wie zij hun verhaal vertellen (zie: *contacttheorie*).

☑Mooie films of andere media inzetten met daarin ervaringsverhalen van LHBT's; verhalen waarin mensen die niet LHBT zijn, zich kunnen inleven en waar zij empathie voor kunnen krijgen (zie *parasociaal contact theorie*).
☑Mooie films of andere media inzetten met daarin een vriendschap tussen een LHBT en niet-LHBT persoon met dezelfde culturele afkomst als de kijker (zie *extended contact theorie*).
☑Een goede band of vriendschap laten zien – of hierover vertellen – tussen een niet-LHBT persoon uit de eigen groep en een LHBT (zie *extended contact theorie*).
☑Als voorbereiding op een echte ontmoeting met een LHBT-persoon, de deelnemers zich laten voorstellen dat ze een LHBT ontmoeten, dat dit positief is en hoe dat contact verloopt (zie *denkbeeldig contact*).
☑LHBT koppelen aan bredere thema's als rechtvaardigheid en zorg voor een ander (zie: *associaties veranderen*).
☑Bijeenkomsten over LHBT een prettige ervaring maken, bijvoorbeeld door mooie muziek en lekker eten met anderen (zie: *associaties veranderen*).

Don'ts:
☒Personen met gezag/autoriteit (die zelf niet LHBT-zijn) de ruimte geven zich uit spreken TEGEN de acceptatie van LHBT's *(zie: sociale norm)*.
☒Zeggen dat steeds meer mensen (uit de eigen etnische groep) negatiever gaan denken over LHBT *(zie: sociale norm).*
☒Een open discussie en mensen de ruimte geven negatieve meningen te laten delen over LHBT *(zie: sociale norm).*
☒Een LHBT met een heel andere afkomst dan de deelnemers het eigen verhaal laten vertellen, waardoor inleven moeilijk wordt (zie *contacttheorie*).
☒Een ontmoeting creëren met een LHBT die negatief verloopt; een negatief contact kan de acceptatie juist verminderen (zie contacttheorie).
☒Verhalen over negatieve relaties tussen niet-LHBT's en LHBT's; dat kan de acceptatie juist verminderen (zie *extended contact theorie*).
☒Mensen verplichten om naar een voorlichting te gaan over LHBT – duidelijk tegen hun zin in; mogelijk betekent dit dat het niet verstandig is het thema LHBT van tevoren expliciet aan te kondigen, en verstandiger om het aan te kaarten door middel van een breder en meer aansprekend thema *(zie contacttheorie)*.
☒Een film of andere media inzetten die wat betreft taal en cultuur niet aansluiten bij de doelgroep (zie *parasociaal contact theorie* en *extended contact theorie*).
☒Mensen met religie proberen te overtuigen; theologische discussies voeren met als doel de acceptatie te vergroten.

Tips van de experts

De experts onderschreven grotendeels de theorie, en hadden daarnaast samengevat de volgende aanvullende tips:

✓Zorg voor duidelijke doelen, een planmatige aanpak en werkt op basis van kennis: het gaat onder meer om een duidelijk onderscheid tussen het helpen van LHBT-vluchtelingen en het vergroten van de acceptatie onder niet-LHBT vluchtelingen en het goed evalueren van de praktijk.

✓Sluit aan bij de doelgroep: bij eigen taal en cultuur. Dit kan door de doelgroep zelf te betrekken bij de ontwikkeling van de methode.

✓Werk in een positieve sfeer en context tijdens een voorlichting.

✓Plan de voorlichting op het juiste moment; direct na aankomst is een andere aanpak nodig dan in bijvoorbeeld tijdens de inburgering.

✓Bedenk goed wie de voorlichting moet geven; geef heteroseksuelen een rol in de voorlichting, zet geen kwetsbare LHBT's in en werk met ervaren voorlichters.

✓Voer regie vanuit overheid; voorkom dat er talloze interventies verschijnen, lever maatwerk voor de verschillende etnische en culturele groepen en zorg voor voldoende (financiële) mogelijkheden voor de evaluatie van interventies in de praktijk.

✓Werk goed samen met COA en sluit aan bij de bestaande structuren en samenwerkingspartners.

Samenvattend: Aan welke (rand)voorwaarden moeten interventies voldoen om effectief te zijn in het verbeteren van de houding onder vluchtelingen in azc's en/of noodopvang ten aanzien van LHBT's?

Om de LHBT-acceptatie onder vluchtelingen te vergroten is het van belang dat er doordachte interventies ingezet worden met heldere doelen en een planmatige aanpak die toegespitst zijn op verschillende (culturele) doelgroepen, die aansluiten op en rekening houden met de verschillende momenten van de asielprocedure en leefomstandigheden van vluchtelingen.
Doordacht moet onder meer worden of de interventie de expliciete houding (= de weloverwogen houding) wil veranderen of ook de impliciete houding (= de associatieve en onbewuste houding) en welke technieken daarvoor ingezet worden en door wie deze het beste uitgevoerd kunnen worden.
Deze doordachte interventies zijn essentieel omdat 'baadt het niet, dan schaadt het niet' niet opgaat in het bevorderen van LHBT-acceptatie: interventies kunnen niet werken of zelfs averechts werken. En niet alle interventie die er nu bestaan komen in aanmerking om ingezet te worden voor vluchtelingen: sommige technieken die ingezet worden binnen interventies zijn niet universeel en sluiten niet aan bij mensen uit verschillende culturen.
Een techniek die kansrijk is voor vluchtelingen is onder meer het inzetten van ervaringsverhalen van LHBT's waarin vluchtelingen zich makkelijk kunnen inleven

en die empathie oproepen. Dat vereist onder meer specifieke competenties van de LHBT die zelf het eigen verhaal verteld. Maar bij een goede uitvoering kan dit zowel de expliciete houding als de impliciete houding veranderen. Een van de belangrijke voorwaarden waar aan voldaan moet worden is dat de interventie wordt uitgevoerd op een moment dat vluchtelingen niet te veel andere dingen aan hun hoofd hebben, zoals onzekerheid over hun asielprocedure, waardoor er beperkte mogelijkheid is om zich in te leven in een ander.
Ook films met persoonlijke verhalen van LHBT's of films met vriendschappen tussen LHBT's en niet-LHBT's kunnen werken, hetzij onder een reeks aan voorwaarden genoemd in dit rapport. Het denkbeeldig contact met een LHBT persoon, jezelf voorstellen een goede interactie te hebben met een LHBT, kan ingezet worden als voorbereiding op een van deze interventies. Een geheel andere techniek die kansrijk is, voor het veranderen van alleen de expliciete houding, is het communiceren van een positieve sociale norm over LHBT.
Tot slot: om deze juiste voorwaarden te scheppen en toe te zien op goede uitvoering en evaluatie van interventies, is regie vanuit de (lokale)overheid en goede samenwerking nodig tussen COA en de organisaties die de interventies ontwikkelen en uitvoeren.

Inleiding

'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'
(Artikel 1 van de Grondwet)

Discriminatie is in Nederland bij wet verboden. Dat staat in het eerste artikel van de Grondwet en is uitgewerkt in de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Toch komt discriminatie nog steeds voor: onder meer op basis van seksuele voorkeur en genderidentiteit. Zo kunnen lesbische vrouwen, homo's, bi's en transgenders (LHBT's) op straat en op school te maken krijgen met geweld, alleen omdat ze gewoon zichzelf willen zijn (Kuyper, 2016; Keuzenkamp, 2012). De Nederlandse overheid voert daarom al jaren een LHBT-emancipatiebeleid. Dit beleid richt zich op alle inwoners van Nederland: van mensen die al generatie op generatie eeuwenlang hier wonen tot mensen die net nieuw zijn. Op scholen is aandacht voor seksuele diversiteit voor alle leerlingen dan ook verplicht[1]. Vluchtelingen zouden ook les moeten krijgen over LHBT, zo vindt minister Bussemaker van het ministerie van OCW[2]. Naar aanleiding daarvan wordt in diverse gemeenten voorlichting gegeven gericht op vluchtelingen in azc's en soms zelfs in de noodopvang. Het gaat dan vooral om zogenaamde COC-voorlichtingen: bijeenkomsten waarbij deelnemers iemand ontmoeten die zelf LHBT is en die zijn of haar eigen verhaal vertelt. Maar wat weten we over wat zou kunnen werken onder vluchtelingen om de acceptatie te vergroten?

In dit onderzoek zetten we de aanwijzingen uit wetenschappelijke empirische literatuur en de tips van professionals en deskundigen op een rij. Het betreft een verkennend onderzoek waarbij we ons richten op reviews en meta-analyses en de grote lijnen beschrijven. We sluiten af met conclusies en concrete tips voor het ontwikkelen van interventies gericht op de acceptatie van LHBT's onder vluchtelingen.

---

[1] https://www.rijksoverheid.nl/documenten/besluiten/2012/09/28/besluit-houdende-wijziging-van-de-kerndoelen-onderwijs-op-het-gebied-van-seksuele-diversiteit
[2] http://nos.nl/artikel/2082654-asielzoekers-krijgen-voorlichting-over-rechten-homo-s.html

Onderzoeksvragen

Aan welke (rand)voorwaarden moeten interventies voldoen om effectief te zijn in het verbeteren van de houding onder vluchtelingen in azc's en/of noodopvang ten aanzien van LHBT's?
Daaronder vallen de volgende deelvragen:

1. Wat weten we over de huidige houding ten aanzien van LHBT's onder vluchtelingengroepen die verblijven in Nederland? Dit wordt beschreven in hoofdstuk 1.
2. Hoe kunnen mensen van houding veranderen ten aanzien van LHBT's? Dit wordt beschreven in hoofdstuk 2: er wordt in dit hoofdstuk een theoretisch kader beschreven over hoe discriminatie ten aanzien van LHBT's verminderd kan worden.
3. Welke concrete technieken (of werkwijzen) zijn er beschikbaar voor vluchtelingen om van houding te veranderen ten aanzien van LHBT? In hoofdstuk 3 beschrijven we een aantal veel gebruikte werkwijzen en geven aan in hoeverre deze toepasbaar zijn voor vluchtelingengroepen.
4. Welke tips en (rand)voorwaarden komen er uit de praktijk? Deze worden beschreven in hoofdstuk 4.

In de samenvatting en conclusies wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag.

Wat verstaan we onder discriminatie?

Discriminatie is het nadelig behandelen van personen omdat zij behoren tot een bepaalde groepering of tot een bepaalde groepering worden gerekend, zo stelt het Sociaal en Cultureel Planbureau (2010).
Als het gaat over discriminatie, gaat het vaak ook over vooroordelen en stereotypen. In het kader van dit onderzoek is het belangrijk onderscheid te maken tussen deze twee begrippen. Bij vooroordelen ('*prejudice*') gaat het om de negatieve affectieve reacties naar, of evaluatie van, een specifieke groep en de leden daarvan. Stereotypen zijn overdreven opvattingen over specifieke groepen en de leden daarvan, volgens de American Psychology Association (APA)[3]. Specifieker worden stereotypen ook beschreven als automatische associaties tussen lid-zijn van een bepaalde groep en het bezitten van bepaalde kenmerken (Devine, 1989; Dovidio, Evans & Tyler, 1986; Krueger, 1996).
Vooroordelen zijn volgens de APA affectief – het gaat om negatieve gevoelens – en stereotypen zijn cognitief en kunnen zowel positief als negatief zijn.
Met andere woorden: vooroordelen gaan over een gebrek aan waardering, terwijl stereotypen gaan over beeldvorming bij mensen uit bepaalde groepen. Hoewel er veel discussie is over de mate waarin dat het geval is, vinden veel onderzoekers

[3] https://www.apa.org/about/policy/prejudice.pdf

bewijs dat zowel vooroordelen (Review van Fiske uit 2004 in Pager & Quillian, 2005; review van Schütz & Six, 1996) als stereotyperingen in enige mate voorspellers zijn van discriminerend gedrag (Amodio & Devine, 2006; Cuddy, Fiske & Glick, 2007; Talaska, Fiske & Chaiken, 2008; Nelson, 2010).

1. De huidige stand van zaken: LHBT-acceptatie van vluchtelingen

In dit hoofdstuk wordt in vogelvlucht beschreven hoe het staat met de acceptatie van LHBT's onder vluchtelingen in Nederland.

Verschillende vluchtelingen in Nederland

Een vluchteling is iemand die in zijn thuisland gegronde vrees heeft voor vervolging en in het eigen land geen bescherming kan krijgen voor deze vervolging, aldus het VN Vluchtelingenverdrag (Vluchtelingenwerk, 2015). Diegenen die nog geen status van vluchteling hebben worden ook asielzoekers genoemd (Dourleijn & Dagevos, 2011).

Volgens de site van Vluchtelingenwerk zijn de 200.000 tot 250.000 vluchtelingen in Nederland afkomstig uit: Afghanistan, Armenië, China, Eritrea, Guinea, Irak, Iran, voormalig Joegoslavië, Siërra Leone, Somalië, Sri Lanka en Syrië. In 2015 kwamen er ongeveer 21.000 vluchtelingen uit Syrië, 3.000 uit Eritrea en ruim 2.000 uit Ethiopië naar Nederland, zo meldt de SER op de eigen website.

In maart 2016 zijn er 45.000 asielmigranten in de centrale opvang waarvan 16.000 vluchtelingen een verblijfsvergunning hebben gekregen, aldus de SER. Bijna de helft van deze asielmigranten in de verschillende opvangcentra is Syriër namelijk 44%. Daarna zijn de grootste groepen Irak, Eritrea, Afghanistan en Ethiopië (SER, 2016).

Acceptatie onder vluchtelingen in Nederland

Het Sociaal en Cultureel Planbureau beschreef in 2011 de acceptatie van homoseksualiteit door de vier grootste vluchtelingengroepen in Nederland namelijk Somaliërs, Afghanen, Irakezen en Iraniërs. Het gaat om mensen die op verschillende momenten naar Nederland zijn gekomen maar die allemaal een officiële status hebben en geen asielzoekers meer zijn (Dourleijn & Dagevos, 2011). Het blijkt dat van de mensen van Somalische herkomst 65% het (helemaal) eens is met de stelling dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen. Bij de Afghaanse Nederlanders is dat 67%, bij de Iraakse Nederlanders 69% en bij Iraanse Nederlanders 82%. Ter vergelijking: onder de autochtone Nederlandse bevolking is dat 91%. Er zijn grote verschillen tussen laagopgeleiden en hoogopgeleiden en tussen jongeren en ouderen. Van de jongeren van Afghaanse, Irakese en Iraanse afkomst is bijvoorbeeld ruim 80% het eens met de stelling dat homomannen en lesbische vrouwen vrij mogen zijn om hun leven te leiden zoals zij dat willen (Dourleijn & Dagevos, 2011).

Of er verschillen zijn in de acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en lesbische vrouwen is niet bekend. Ook zijn er geen gegevens over hoe het staat met de acceptatie van transgenders onder de verschillende vluchtelingengroepen. Tevens is onbekend hoe het staat met de acceptatie van LHBT's onder asielzoekers; vluchtelingen die nog geen officiële status hebben. Datzelfde geldt voor vluchtelingen die illegaal in Nederland verblijven (Dourleijn & Dagevos, 2011).

Strafbaarheid en acceptatie homo- en biseksualiteit herkomstlanden

Om zicht te krijgen op de acceptatie van LHBT's onder vluchtelingen in Nederland – met name ook de asielzoekers – kan er ook gekeken worden naar de landen van herkomst. Als we eerst kijken naar de juridische positie, dan valt op dat in veel van de landen waar vluchtelingen vandaag komen, homoseksualiteit strafbaar is. Vrijwel in de hele Arabische wereld is homoseksualiteit strafbaar. Zo is in Syrië homoseksualiteit strafbaar en staat er maximaal 14 jaar gevangenis-straf op (ILGA, 2015). In Afghanistan staat er volgens Human Rights Watch een straf van 10 jaar tot levenslange gevangenisstraf op (HRW, 2016). Maar lokale autoriteiten passen volgens onderzoekers ook de doodstraf toe (Rehman & Polymenopoulou, 2012). In Irak is de doodstraf afgeschaft door de staat, maar deze wordt wel voltrokken door anderen, aldus de ILGA (2015).
In het merendeel van de Afrikaanse landen is homoseksualiteit ook strafbaar met als grote uitzondering Zuid Afrika waar stellen van hetzelfde geslacht in het huwelijk kunnen treden (ILGA, 2015). In onder meer Eritrea, Ethiopië, Somalië en Zuid-Soedan staat er een gevangenisstraf op van maximaal 14 jaar. In Sudan en Mauritanië staat er de doodstraf op (ILGA, 2015).
In landen waar homo- en biseksualiteit strafbaar is, lopen LHBT's niet alleen gevaar vanuit de wet. Ook op straat of in hun eigen huis lopen LHBT's een groot risico op geweld (Human Rights Council,2011). Lesbische vrouwen in het bijzonder lopen risico om verkracht te worden vanwege hun seksuele voorkeur (Human Rights Council, 2011).
De OIC, Organisation of Islamic Cooperation, de spreekbuis van de islamitische wereld met 57 lidstaten, is fel gekant tegen homoseksualiteit en vindt dat mensenrechten niet van toepassing zijn op LHBT's (Needham, 2012; Rehman & Polymenopoulou, 2012). LHBT's worden gezien als tegenovergesteld aan de waarde en het belang van familie en voortplanting en in strijd met een collectivistische cultuur of wij-cultuur (Hofstede, 2005; Needham, 2012). Voor LHBT's is dan ook de potentiële schaamte en het geweld vanuit de familie erger dan de juridische vervolging (Needham, 2012). LHBT-zijn wordt gezien als een aantasting van de familie-eer en kan moord als gevolg hebben (Ermers, 2010; Human Rights Council, 2011).
Tegelijkertijd komt seks tussen mannen zeker voor, maar alleen de man die wordt gezien als de 'seksueel inactieve partner' wordt bestempeld als

homoseksueel (Ermers, 2010; Needham, 2012). Dit stelt ook de voormalige Midden Oosten-editor van de Britse krant *The Guardian* Brian Whitaker. In zijn artikel over LHBT's in het Midden Oosten (2016) schrijft hij dat vrouwelijk gedrag van mannen niet geaccepteerd wordt omdat de rollen tussen vrouwen en mannen strikt gescheiden zijn. Lesbische activiteiten vallen daardoor minder op, maar net als andere vrouwen leven lesbische en bi vrouwen in een patriarchale maatschappij.
Genderidentiteit en transgenders worden juridisch gezien soms anders behandeld dan het thema seksuele voorkeur en de groep homo- en biseksuelen. Zo heeft Pakistan in 2012 het huwelijk erkend tussen een man en een transvrouw (Rehman & Polymenopoulou, 2012). Tegelijkertijd zijn er ook verschillende rechtszaken bekend in Pakistan tegen mannen die vrouwenkleding droegen (Needham, 2012).

Factoren van invloed op acceptatie

Internationale en nationale onderzoeken laten zien dat de acceptatie van homoseksualiteit gemiddeld hoger is onder hoger opgeleiden, niet-religieuze mensen (Kuyper, Idema & Keuzenkamp, 2013; Kuyper, 2016). En ook een hogere sociaal economische status en het hebben van betaald werk versterkt de acceptatie (Keuzenkamp & Kuyper, 2013; Huijnk & Dagevos, 2012). Ook de acceptatie van transgenders is lager onder mensen die alleen de basisschool hebben afgemaakt of geen opleiding hebben en onder mensen die beslist religieus zijn (Kuyper, 2016).

Hieronder wordt aangegeven hoe deze factoren er uit zien voor vluchtelingen in Nederland.

Religie

- 74% van de Syriërs is Soenitisch Islamitisch, 10% is Christen en de andere 13% is Islamitisch maar niet Soenitisch waaronder Alawieten en Sji'iten.
- Ruim 90% van de Eritrese vluchtelingen in Nederland behoort tot de etnische groep Tigrinya. Zij behoren tot de Koptisch-Christelijk (Tewahedo) kerk (Pahros, 2016a).
- 95% van de Somaliërs in Nederland en hun kinderen (tweede generatie) is gelovig waarvan 95% Islamitisch (Dourleijn & Dagevos, 2011).
- 90% van de Afghanen in Nederland en hun kinderen (tweede generatie) is gelovig waarvan 99% Islamitisch (Dourleijn & Dagevos, 2011).
- 84% van de Irakezen in Nederland en hun kinderen (tweede generatie) is gelovig waarvan 73% Islamitisch en 21% Christelijk (Dourleijn & Dagevos, 2011).

- 55% van de Iraniërs in Nederland en hun kinderen (tweede generatie) is gelovig waarvan 66% Islamitisch en 21% Christelijk (Dourleijn & Dagevos, 2011).

Betaald werk

- Het eerste halfjaar mag een asielzoeker niet werken. Na een half jaar kan een asielzoeker een tewerkstellingsvergunning (TWV) aanvragen bij het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV). Met deze vergunning mag een asielzoeker 24 weken per jaar werken. Asielzoekers die optreden als artiest mogen 14 weken per jaar werken, zo meldt de Rijksoverheid op haar site. Echter Vluchtelingenwerk meldt dat de vergunning alleen wordt afgegeven als het een baan betreft die niemand anders in Nederland of de EU kan doen. Werkgevers moeten bijvoorbeeld met advertenties aantonen dat zij gezocht hebben naar andere werknemers zonder resultaat. In de praktijk is het dus bijna onmogelijk om een asielzoeker te laten werken, want die dient dan zeer specifieke vaardigheden te hebben die binnen de EU niet beschikbaar zijn, aldus Vluchtelingenwerk.
- Van de vluchtelingen die tussen 2000 en 2010 asiel hebben aangevraagd in Nederland en op 1 januari 2010 ingeschreven stonden in de gemeentelijke basisadministratie én op die datum beschikten over een verblijfsstatus of genaturaliseerd waren, heeft 46% een betaalde baan en leeft 39% van een bijstandsuitkering. Van de werkende vluchtelingen heeft 32% een baan van 12 uur of minder (Klaver, Witkamp, Paulussen-Hoogeboom, Slotboom & Stouten, 2014). Vluchtelingenwerk concludeert dat het algemene beeld is dat de sociaal economische situatie van vluchtelingen ongunstig is (Klaver et al., 2014).
- Bijna 70% van de Somaliërs ontvangt een bijstandsuitkering. Bij Irakezen is dat 58% en Syriërs 62%. Bij Afghanen is dat 46% en Iraniërs 42%, aldus het CBS in 2014.

Opleidingsniveau

- Van de vluchtelingen uit Eritrea zijn de meesten geletterd maar wel laagopgeleid; er is vaak geen secundair onderwijs gevolgd (Pharos, 2016a).
- Vóór het conflict in Syrië vanaf maart 2011 ging 97% van de Syrische kinderen in de basisschoolleeftijd naar school, en 67% van de Syrische jeugd ging naar de middelbare school, zo meldt Pharos (2016b) op basis van cijfers van Unicef. Sinds het begin van het conflict is dit veranderd. Bijna de helft van de kinderen heeft de laatste jaren geen of onvoldoende onderwijs gehad.
- Het voltooide opleidingsniveau van 15- tot 65-jarige Iraanse Nederlanders is hoger dan dat van autochtone Nederlanders (Dourleijn & Dagevos, 2011).
- Van de Afghaanse Nederlanders is 26% hoogopgeleid, een vergelijkbaar percentage als bij autochtonen. Maar 30% heeft maximaal basisonderwijs gedaan en dus is zeer laagopgeleide (Dourleijn & Dagevos, 2011).

- Van de Iraakse Nederlanders is 28% hoogopgeleid, een vergelijkbaar percentage als bij autochtonen. Maar 34% heeft maximaal basisonderwijs gedaan en dus is zeer laagopgeleid (Dourleijn & Dagevos, 2011)..
- Van de Somalische Nederlanders heeft 58% nooit onderwijs gehad of hooguit basisonderwijs genoten, en slechts 5% heeft een hoog opleidingsniveau bereikt (Dourleijn & Dagevos, 2011).

Als gekeken wordt naar religie, het hebben van betaald werk en opleidingsniveau, kan samengevat worden dat de acceptatie van homoseksualiteit gemiddeld lager ligt onder vluchtelingen en in het bijzonder onder asielzoekers, dan onder andere Nederlanders.

Bijzondere omstandigheden van vluchtelingen

Er is geen onderzoek gedaan naar hoe de specifieke situatie van vluchtelingen van invloed is op hun acceptatie van LHBT's. Wanneer er echter wordt ingezet op het vergroten van de acceptatie en daarmee op verandering van houding, ligt het voor de hand deze specifieke situatie wel mee te nemen.

Leefomstandigheden in opvanglocatie

Het SCP noemt de volgende (Dourleijn & Dagevos, 2011):

- onzekerheid over mogen blijven;
- afhankelijkheid van formele organisaties zoals COA en IND;
- beperkte mogelijkheden voor werk en onderwijs;
- gebrek aan privacy;
- sociale marginalisatie;
- verhuizen van de ene opvang naar de andere;
- specifiek onder vrouwen: het meemaken van seksueel geweld of de angst daarvoor (Kramer & Cense, 2004).

(Psychische) gezondheid

- Voor mensen die gevlucht zijn uit een oorlog gaan 'gemarkeerd door het leven' aldus Piet Scholte, psychiater en directeur van Centrum 45 op psychotraumnet.org: vertrouwelingen en geliefden zijn weggevallen, huis en haard zijn verloren, gebruikelijke activiteiten zijn onmogelijk geworden.
- De ervaren gezondheid is lager onder de vier grootste groepen vluchtelingen die in Nederland wonen dan onder autochtonen. 67,9% van de Afghaanse Nederlanders ervaart een goede gezondheid, bij Irakese Nederlanders is dat 66,7%, bij Iraanse Nederlanders 69,3% en bij Somalische Nederlanders 78,4%. Ter vergelijking: bij autochtonen is dit 82,5% (Dourleijn & Dagevos, 2011).
- Bij vluchtelingen is er een vergrote de kans op angst-, depressie-, of posttraumatische stressstoornis (PTSS) door de ervaringen met oorlog en/of

geweld en dreiging in het land van herkomst (van Heelsum, 2011; Pharos, 2016b). Ongeveer 13 tot 25% van de vluchtelingen ontwikkelt een depressie (Pharos, 2016a).

- Vreemdelingen in de opvang van de overheid met psychiatrische problemen krijgen volgens een rapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid uit 2014 niet altijd de zorg die zij nodig hebben. Soms wordt niet met een behandeling gestart, omdat de verwachte verblijfsduur in een opvanglocatie of detentiecentrum korter is dan de verwachte behandelduur. Daardoor kan het bijvoorbeeld gebeuren dat vreemdelingen met onbehandelde psychotrauma's op straat belanden en daar een risico vormen voor zichzelf en hun omgeving.
- Een slechtere economische situatie gaat gepaard met een gemiddeld slechte gezondheidssituatie van deze groepen. Gezondheidsrisico's bij gezinnen die opgroeien in armoede zijn drie tot acht keer zo groot voor gezinnen waarvan de beide ouders in het buitenland zijn geboren (Nederland e.a. 2007).
- Bij Syriërs spelen er vaak chronische en vaak onbegrepen pijnklachten (SOLK). Dit kan komen doordat angst en extreme waakzaamheid leiden tot uitputting of doordat spanning en piekeren gewrichtspijn, hoofdpijn of buikpijn veroorzaken (Pharos, 2016b).

Discriminatie

- 39% van de Iraanse Nederlanders geeft aan af en toe tot (zeer) vaak zelf discriminatie te ervaren. Bij Somalische Nederlanders is dat 26%, bij Afghaanse Nederlanders 28% en bij Iraakse Nederlanders 30% (Dourleijn & Dagevos, 2011)

Samenvattend kan gesteld worden dat vluchtelingen en in het bijzonder asielzoekers leven in omstandigheden die hun psychische gezondheid en welzijn negatief kunnen beïnvloeden. Bekend is dat psychische gezondheid de acceptatie van homoseksualiteit kan beïnvloeden: bijvoorbeeld het hebben van een psychotische stoornis kan een negatieve invloed hebben, terwijl het hebben van een depressie juist een positieve invloed kan hebben (Ciocca, Tuziak, Limoncin, Mollaioli, Capuano, Martini, Carosa, Fisher, Maggi, Niolu, Siracusano, Lenzi, Jannini, 2015).

Samenvatting hoofdstuk

Een vluchteling is iemand die in zijn thuisland gegronde vrees heeft voor vervolging en in het eigen land geen bescherming kan krijgen voor deze vervolging. Hieronder vallen ook asielzoekers: vluchtelingen die nog geen status hebben. Vluchtelingen komen de laatste jaren met name uit Syrië, Irak, Eritrea, Afghanistan en Ethiopië. In deze landen is homoseksualiteit strafbaar. Over de acceptatie van transgenders, biseksuelen en lesbische vrouwen in deze landen is minder bekend maar de verwachting is dat ook in hun land van herkomst weinig

mogelijkheden krijgen om zichzelf te zijn. Daarnaast voorspellen demografische factoren (opleidingsniveau, werk en religie) die bekend zijn over vluchtelingen, dat de acceptatie van LHBT gemiddeld minder positief is dan onder andere inwoners van Nederland. Tegelijkertijd is zichtbaar dat deze acceptatie kan veranderen: onder de verschillende vluchtelingengroepen die al langer in Nederland zijn, zegt meer dan de helft dat homo's en lesbische vrouwen vrij mogen leven zoals zij zelf willen. Ook is zichtbaar dat jongeren wiens ouders vluchteling zijn of die zelf vluchteling zijn, homoseksualiteit beter accepteren dan oudere generaties.
Wanneer er een programma start om de acceptatie van LHBT's onder vluchtelingen te verbeteren, ligt het voor de hand rekening te houden met de bijzondere omstandigheden van vluchtelingen en asielzoekers. Dat gaat onder meer om hun onzekere positie wat betreft verblijf en status, en hun grotere kans op psychische problematiek. Omdat bekend is dat psychische problematiek de acceptatie van LHBT's kan beïnvloeden, lijkt het logisch om bij het verbeteren van de acceptatie van LHBT's, dit niet uit het oog te verliezen.

2. Theoretisch kader: hoe verandering je de houding van mensen?

Hoe kan de houding van mensen veranderen ten aanzien van LHBT's? Een veel gebruikt en bekend model over het veranderen van de houding van mensen is het APE-model van Gawronski en Bodenhausen uit 2006. De afkorting APE staat voor 'Associative-propositional evaluation'. Het model gaat over het veranderen van houding ten aanzien van onder meer minderheidsgroepen zoals LHBT's. Het model laat het verschil en de samenhang zien tussen impliciete en expliciete houding. Ook heeft het model aanknopingspunten over hoe je hier verandering in brengt. Hieronder bespreken we het model om een beeld te schetsen van de verschillende manieren waarop er gewerkt kan worden aan het verminderen van discriminatie van LHBT's.

Verschil tussen impliciete en expliciete houding

Vooroordelen worden in de wetenschappelijke literatuur vaak onderverdeeld in impliciete en expliciete vooroordelen. Impliciete vooroordelen worden manifest in gedrag of oordelen die gecontroleerd worden door automatisch geactiveerde evaluaties zonder dat de persoon zich daar zelf van bewust hoeft te zijn of dat het opzettelijk is (Gawronski & Bodenhausen 2006; Greenwald & Banaji, 1995; Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998). Expliciete vooroordelen daarentegen zijn opzettelijke en bewust overwogen vooroordelen (Dovidio, Kawakami & Gaertner, 2002).
Vooroordelen maken, net als stereotypen beelden, onderdeel uit van de houding van mensen ten aanzien van minderheidsgroepen zoals LHBT's aldus het APE-model. Zowel de impliciete als de expliciete houding zijn voorspellers van de omgang met de minderheidsgroep (zie o.a. Dovidio & Gaertner, 2000; Greenwald, Poehlman, Uhlmann, & Banaji, 2009; Hall, Chapman, Lee, Merino, Thomas, Payne, Eng, Day, & Coyne-Beasley, 2015).

Systeem 1 en systeem 2
Nobelprijswinnaar Kahneman (2012) beschrijft impliciete houding en expliciete houding weer op een andere manier. Hij noemt de impliciete houding systeem 1. Systeem 1 werkt automatisch en met weinig of geen inspanning en geen gevoel van controle. Bij de expliciete houding draait het niet om associaties maar om een afgewogen oordeel of doordachte evaluatie, gebaseerd op de informatie die je daarvoor relevant acht. Simpel gezegd: je hebt er even over nagedacht. Dit is wat Kahneman systeem 2 noemt, ofwel 'thinking slow'. Het gaat om bewuste aandacht voor de mentale inspanning die wordt verricht, net zoals bij een ingewikkelde berekening.

De impliciete en expliciete houding kunnen verschillen. Een mogelijkheid is zoals Gawronski en Bodenhausen in 2006 beschrijven, dat je impliciet negatief associaties hebt ten aanzien van een minderheidsgroep maar dat wanneer je erbij stil staat, je die associaties niet oké vindt. In andere woorden: je evalueert je associaties als niet-relevant, omdat deze associaties indruisen tegen je veronderstellingen, tegen wat jij denkt dat waar is, tegen wat jij gelooft. Expliciet heb je dan dus een positieve houding ten aanzien van LHBT's, ook al is je houding impliciet negatief. Andersom is ook mogelijk: impliciet heb je een positieve houding ten aanzien van LHBT's maar expliciet keur je het af, bijvoorbeeld vanuit religie of culturele normen.

Veranderen van impliciete houding

Volgens het APE-model (Gawronski & Bodenhausen, 2006) zijn impliciete attitudes associatief. Om een impliciete houding te veranderen moet je dus a) de associaties veranderen of b) het patroon van associaties veranderen dat wordt geactiveerd in een bepaalde context.

De eerste manier van veranderen (a) betekent dat je de associatie die mensen hebben bij LHBT's verandert door het aanleren van andere associaties. In plaats van de associaties van 'vies' en 'zondig' bijvoorbeeld, zet je in op associaties van homoseksualiteit met 'liefde' en 'jezelf zijn'. Dit doe je door nieuwe associaties aan te leren; dat werkt beter dan het onderdrukken van de oude associaties. Dus je oefent met het koppelen van positieve in plaats van negatieve termen of gevoelens aan homoseksuelen. Dit heet '*evaluative conditioning*' ofwel EC.
Dat is bijvoorbeeld gedaan onder 'witte' mensen in de Verenigde Staten ten aanzien van 'zwarte' mensen. De 'witte' deelnemers kregen plaatjes te zien van 'zwarte' mensen gekoppeld aan positieve dingen en plaatjes van 'witte' mensen gekoppeld aan negatieve dingen. Na twee dagen was hun impliciete houding ten aanzien van 'zwarte' mensen positiever dan in de controlegroep (Olson & Fazio, 2006).
Recent toonden Spaanse onderzoekers dat dit ook werkt ten aanzien van het verbeteren van de houding van homoseksuelen (Barón & Cabezas, 2015). Deze uitkomsten betekenen dat vooral ingezet moet worden op het leggen van nieuwe en positieve associaties en niet op het proberen te verminderen van oude en verkeerde associaties met LHBT.

Voor de tweede manier van veranderen (b) zet men in op verandering van het patroon van associaties dat actief wordt. De associatie 'vies' en 'zondig' bij homoseksuelen wordt bijvoorbeeld op allerlei momenten geactiveerd maar mogelijk niet in alle situaties. Als het gaat over homoseksuele acteurs en zangers heeft iemand bijvoorbeeld andere associaties, zoals 'creatief' of 'artistiek'.

Hoe dit werkt, wordt duidelijker uit een onderzoek van Dasgupta en Rivera (2008). Zij toonden foto's en beschrijvingen getoond van beroemde en succesvolle homo's en lesbische vrouwen die grote prestaties hebben geleverd aan heteroseksuelen. Het ging bijvoorbeeld om bekende literaire schrijvers. Deze heteroseksuelen gaven een week later aan dat zij, in vergelijking met een controlegroep, eerder zouden stemmen voor gelijke rechten voor homoseksuelen. De succesvolle verhalen hadden bij hen andere associaties geactiveerd bij homoseksualiteit (zie ook: Richeson & Ambady, 2003).
Een vergelijkbare strategie zou kunnen zijn om LHBT's sterk als individuen te presenteren en niet hun LHBT-zijn te benadrukken. Ook dan kunnen er andere associaties actief worden. Echter, dan wordt alleen deze ene LHBT positiever ervaren, en niet alle LHBT's. Het levert dus geen bijdrage aan LHBT-acceptatie door het LHBT-zijn van een persoon te verdoezelen of te negeren (Paulluck & Green, 2009).
Wat wel kan werken, is de omgeving of context bewust uit te kiezen. Dit kan namelijk verschil maken in de associatie die actief wordt. Er worden mogelijk andere associaties van homoseksualiteit opgeroepen wanneer homoseksuelen worden gezien op een familiebarbecue of op een 'wild' feest (zie voor meer informatie: Wittenbrink, Judd & Park, 2001). Uit een studie van Inbar, Pizarro & Bloom (2012) blijkt ook dat geur van invloed is: de attitude ten aanzien van homoseksuele mannen en in mindere mate lesbische vrouwen, werd negatiever wanneer de heteroseksuelen een vieze geur ruiken op het moment dat zij aan hen denken.
Dat betekent dat een ontmoeting met LHBT's het beste kan plaatsvinden op een locatie waarbij de associatie positief zal zijn, bijvoorbeeld tijdens een smakelijk diner of in een lekker geurende bloementuin.

Veranderen van expliciete houding

Veranderingen in iemands expliciete houding verlopen volgens het APE-model: (a) via het veranderen van de evaluatie van associaties, (b) via het veranderen van de veronderstellingen die relevant zijn voor de evaluatie van LHBT's en (c) via het veranderen van de strategie om bij tegenstrijdige veronderstellingen tot overeenstemming te komen voor jezelf. Deze drie manieren worden hieronder toegelicht.

(a) Het veranderen van associaties

De expliciete attitude kan veranderd worden door ervoor te zorgen dat er andere associaties worden geactiveerd. Hierdoor kan er een andere evaluatie van je associatie ontstaan en dat betekent dat je een minderheidsgroep anders kunt gaan beoordelen. In plaats van homoseksuelen te associëren met 'vies' of 'zondig' zou je er bijvoorbeeld op in kunnen zetten dat je door een voorlichting homoseksualiteit gaat associëren met 'liefde' of 'jezelf zijn'. Zo wordt met

voorlichting getracht de expliciete attitude aan te passen via het veranderen van de impliciete attitude.
Gawronski en Bodenhausen (2006) onderbouwen dat ook de expliciete attitude kan veranderen door het veranderen van associaties. Zij halen een reeks onderzoeken aan, waaruit blijkt dat mensen die een prettige ontmoeting hebben gehad met iemand uit de minderheidsgroep, hun associaties kunnen veranderen. Deze werkwijze, wordt ook wel de *contacttheorie* genoemd (Allport, 1954) en wordt toegelicht in het volgende hoofdstuk.

(b) Het veranderen van de eigen veronderstellingen
Op basis van veronderstellingen over LHBT's kunnen mensen besluiten hun impliciete negatieve associaties over LHBT's te verwerpen. Iemand kan bijvoorbeeld homoseksualiteit (impliciet) associëren met 'vies' en 'zondig' maar tegelijkertijd (expliciet) vinden dat het niet goed is om homoseksuelen te discrimineren. Dat betekent dat geprobeerd kan worden om mensen expliciet van houding te doen veranderen, door hun veronderstellingen – wat zij denken en geloven over LHBT's – te veranderen. Bijvoorbeeld door mensen te proberen te overtuigen dat discriminatie niet goed is, dat het respecteren van de Nederlandse wet belangrijk is, of dat een respectvolle omgang met homoseksuelen tot de normen van de Nederlandse samenleving behoort.
Als je mensen wilt overtuigen, kom je volgens Gawronski en Bodenhausen terecht op het terrein van 'persuasion'. Een veel gebruikt model hiervoor is de 'elaboration likelihood model' waarbij Gowronkski en Bodenhausen verwijzen naar een review van Petty & Wegener (1999). Zoals in deze review is te lezen is dit een theorie over hoe de bron van de boodschap, de inhoud van de boodschap (argumenten) en de context van invloed zijn op expliciete attitudes. Uit een meta-analyse van Bartoş, Berger en Hegarty (2014) die specifiek gaat over het verminderen van vooroordelen ten aanzien van homoseksuelen, blijkt dat met name de inhoud van de boodschap invloed heeft; niet op attitude maar wel op gedrag. Zo hebben morele argumenten invloed (zie toelichting in kader).
Een ander voorbeeld van het sturen op inhoud van de boodschap is communiceren dat anderen uit de eigen omgeving het niet goed vinden om LHBT's te discrimineren. Het blijkt namelijk wanneer mensen denken dat anderen uit hun groep of omgeving positiever staan ten aanzien van een minderheidsgroep dan zijzelf, zij hun houding aanpassen en ook positiever worden (zie ook: Felten, Taouanza & Keuzenkamp, 2016). Dit is de *sociale norm-theorie* en deze theorie wordt verder toegelicht in hoofdstuk 3.

(c) Het veranderen van strategie voor overeenstemming
Omdat het bij expliciete houding gaat om wat mensen denken dat waar is, kan het zijn dat verschillende opvattingen van een persoon in strijd zijn met elkaar, of dat iemand zich niet gedraagt in overeenstemming met wat hij of zij denken

dat waar is. Een persoon veroordeelt bijvoorbeeld discriminatie, maar vindt tegelijkertijd dat homoseksuelen niet mogen trouwen. Hoe brengt deze persoon deze tegenstrijdigheden met elkaar in overeenstemming? In de theorie van *cognitieve dissonantie* van Festinger en Carlsmith (1959) is daar aandacht voor. Zoals deze theorie voorschrijft, vinden mensen het oncomfortabel als ze geen overeenstemming hebben in zichzelf. Dit betekent volgens Gowronkski en Bodenhausen (2006) dat mensen hun expliciete attitude kunnen veranderen, om die tegenstrijdigheid in zichzelf op te heffen. Werkwijzen die gebruik maken van het principe van cognitieve dissonantie worden toelichting in het volgende hoofdstuk.

Overtuigen: Hoe om te gaan met andere morele argumenten?
Wanneer je iemand wilt overtuigen om zijn of haar expliciete attitude te veranderen, komt het onder meer aan op argumenten. Argumenten kunnen onder meer moreel van aard zijn. Haidt en Graham (2007) beargumenteren dat conservatieve mensen meer morele grondslagen en argumenten hanteren dan liberale mensen. Voor liberale mensen geldt (1) geen schade toebrengen aan een ander en (2) eerlijkheid en rechtvaardigheid. Voor conservatieve mensen gelden daarnaast ook (3) eigen groep eerst, (4) respect voor hiërarchie en (5) reinheid, dat wil zeggen het niet toegeven aan lust en een afkeer van walging. Dit blijkt niet alleen voor conservatieve Noord-Amerikanen zo te werken maar dit is bevestigd in een internationale steekproef (Graham, Haidt & Nosek, 2009) en in een Turks onderzoek van Yilmaz, Harma, Bahçekapili en Cesur (2016).

Homoseksualiteit wordt vooral afgewezen op het laatste morele principe: reinheid (Haidt & Graham, 2007). De veronderstelling dat gelijke rechten voor homoseksuelen worden afgewezen door conservatieve heteroseksuelen vanwege het morele aspect ‘reinheid’ wordt bevestigd door een studies van Inbar, Pizarro en Bloom (2012), Dasgupta, DeSteno, Williams en Hunsinger (2009) en Vezzali, Brambilla, Giovannini en Colucci (2016) waaruit blijkt dat de attitude ten aanzien van homoseksuelen samenhangt met gevoelens van walging. Recent kwam naar voren uit een studie van Mooijman en Stern (2016) dat het positieve effect van je inleven in een ander niet opgaat wanneer conservatieve heteroseksuelen denken aan seks tussen twee mannen. Dit kan worden verklaard door de walging die deze heteroseksuelen ervaren bij het denken aan seks tussen twee mannen. Het negatieve effect kon echter verminderd worden door uit te leggen aan de heteroseksuele deelnemers dat walging in veel situaties onnodig is, wanneer er geen echt gevaar (ziekte etc.) dreigt. Hiermee was de bedoeling te stimuleren dat zij hun walging kritisch evalueerden. Dit werkte: de negatieve gevoelens die het zich inleven in mannenseks veroorzaakte, werden afgezwakt (Mooijman & Stern, 2016).

Morele principes kunnen ingezet worden in attitude- en gedragsverandering, zo laten Yilmaz, Harma, Bahçekapili en Cesur (2016) zien. In hun experiment werden de deelnemers ingedeeld in drie *random* groepen. In de ene groep moesten de deelnemers zinnen afmaken die te maken hadden met individualiteit, in de andere groep zinnen die te maken hadden met collectiviteit en in de controlegroep maakten de deelnemers zinnen af die met geen van beide te maken hadden. Wat bleek? In de individuele groep gingen de deelnemers meer waarde hechten aan zorg voor een ander (1). En in de collectivistische groep gingen de deelnemers meer waarde hechten aan loyaliteit aan de eigen groep (3).

Bij elkaar genomen zou dit betekenen dat om de acceptatie van LHBT te verhogen, je vooral de moraliteit van zorg (1) en eerlijkheid en rechtvaardigheid (2) moet bevorderen, en de loyaliteit aan de eigen groep (3), het respect voor hiërarchie (4) en de hang naar reinheid (5) moet verminderen.

Overtuigen: Met religie de acceptatie van LHBT verbeteren?

Een manier om een ander te overtuigen en van expliciete houding te laten veranderen, zou door middel van religie kunnen zijn, zo dachten de Noord-Amerikaanse onderzoekers Vilaythong, Lindner en Nosek (2010). Ze dachten dat religieuze heteroseksuelen mogelijk toleranter zouden worden naar homoseksuelen als ze eerst de 'gulden regel' lezen die in verschillende religies te vinden is. In het Christendom is dat: 'wat gij niet wil dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet' . In het Boeddhisme is een vergelijkbare stelling te vinden. Bij heteroseksuele Boeddhisten maakte het echter geen verschil in de manier waarop ze dachten over homoseksuelen, wanneer ze eerst werden gewezen op het religieuze voorschrift. Bij de heteroseksuele Christenen maakte het ook geen verschil als ze lazen dat de 'gulden regel' een uitspraak was van Jezus Christus: zij werden hierdoor niet homovriendelijker. En als ze lazen dat dit voorschrift een uitspraak was van Boeddha, werden ze zelfs nog negatiever ten aanzien van homoseksuelen.

Er zijn verschillende studies die bevestigen dat het averechts kan werken wanneer religie ingezet wordt om de acceptatie van LHBT's te vergroten. Een studie van Johnson, Rowatt en LaBouff (2012) toont aan dat wanneer religieuze heteroseksuelen, merendeels Christenen, van tevoren worden blootgesteld aan woorden die te maken hebben religie, zij daarna negatiever denken over homoseksuelen dan wanneer zij aan neutrale woorden zijn blootgesteld. Yilmaz, Karadöller en Sofuoglu (2016) laten hetzelfde zien onder Turkse Islamitische studenten: ook deze groep wordt negatiever over homoseksuelen wanneer zij vooraf religieuze woorden lezen, zoals Allah en moskee. Het blootstellen van heteroseksuele Moslims aan woorden die te maken hebben met rationeel

denken (bijvoorbeeld ‘denk’ en ‘analyseer’) kan er juist wel voor zorgen dat hun expliciete houding homovriendelijker wordt.

Samenvatting hoofdstuk

In dit hoofdstuk hebben we beschreven hoe je de houding van mensen kunt veranderen volgens het APE-model. Volgens dit model kan het veranderen van iemands houding ten aanzien van minderheidsgroepen zoals LHBT’s, gebeuren door de expliciete houding te veranderen – de weloverwogen houding – of door de impliciete houding te veranderen – de associaties, veelal onbewust. Om van impliciete houding te veranderen, kan ingezet worden op het veranderen van de inhoud van de associaties zelf of door te proberen andere associaties op te roepen. Om van expliciete houding te veranderen kan ingezet worden op het veranderen van de impliciete houding en daardoor de expliciete houding te wijzigingen. Maar ook kan de expliciete houding zelf aangepast worden: door een andere afweging te maken en van mening te veranderen of door tegenstrijdige meningen in overeenstemming te brengen.
Bij deze verschillende manieren horen verschillende technieken. Een aantal technieken kan zowel de impliciete als de expliciete houding veranderen. Deze technieken worden in het volgende hoofdstuk besproken. Hierbij zal worden aangegeven of deze de expliciete houding verandert, de impliciete of beide.

3. Technieken om de houding te veranderen

In het vorige hoofdstuk is een theoretisch kader geïntroduceerd, gericht op het veranderen van houding ten aanzien van LHBT's. Er kwamen daarvoor verschillende technieken aan de orde. Een aantal wordt hieronder nader toegelicht. Per techniek benoemen we of bekend is of deze universeel zijn en dus ook werken voor mensen met een niet-Westerse afkomst. Ook wordt per werkwijze benoemd of ze werken in lastige situaties. Zoals aangeven in hoofdstuk 1 verkeert een deel van de vluchtelingen in bijzondere omstandigheden zoals slechte leefomstandigheden en onzekerheid over het verblijf in Nederland.

Welke technieken?

De technieken die we bespreken, zijn technieken die veel gebruikt worden en technieken die aansluiten bij het APE-model. Mogelijk het meest wordt de *ontmoeting met LHBT's* gebruikt, ook wel de COC-voorlichting genoemd. Deze techniek komt ook voor in het APE-model als *contacttheorie*. De *denkbeeldige ontmoeting met LHBT's* is een afgeleide hiervan, veelal ingezet wanneer de situatie onveilig of onprettig voor een LHBT is om voor een groep te staan. Omdat homoseksualiteit in de meeste landen van herkomst van vluchtelingen strafbaar is, kiezen we ervoor om deze techniek ook verder toe te lichten. Om diezelfde reden beschrijven we de techniek *media met LHBT's*; ook deze is afgeleid van de contacttheorie en kan ingezet worden wanneer echte ontmoeting onmogelijk is.
Het *inzetten van de sociale norm*, ook uit het APE-model, sluit goed aan bij mensen uit een collectivistische cultuur of wij-cultuur, zoals geschetst in de inleiding. Deze techniek kan ook ingezet worden wanneer mensen leven in moeilijkere omstandigheden dan normaal in Nederland.
Tot slot komt ook het *pleiten voor LHBT* naar voren, gebaseerd op de theorie van cognitieve dissonantie, benoemd in het APE-model. Deze techniek is interessant omdat hieruit blijkt dat zeker niet alle technieken universeel zijn en aansluiten bij mensen van verschillende culturen.

1. Ontmoeting met een LHBT

Uitgangspunt: Niet-LHBT's ontmoeten een of meerdere LHBT's en worden getuigen van hun verhaal.

Deze techniek is gebaseerd op de contacttheorie van Allport (1954). De contacttheorie gaat er vanuit dat het contact met mensen die tot een andere groep worden gerekend, vooroordelen over de groep vermindert.

Effect?

In een veel geciteerde review van Paluck en Green (2009) naar wat werkt om vooroordelen te verminderen, wordt de contacttheorie genoemd als een van de weinige methoden die lijken te werken. Ook in een meta-analyse van Bartoş, Berger en Hegarty (2014) ten aanzien van LHBT-interventies wordt contact genoemd als methode met effect. In een veel geciteerde en omvangrijke meta-analyse van Pettigrew en Tropp (2006) zijn 515 studies tegen het licht gehouden, waarin onder meer gerandomiseerde experimenten met controle groep. In 94% van de gevallen werden vooroordelen verminderd door het contact met mensen uit de andere groep.

Veel van de studies over de contacttheorie zijn studies naar verbanden: er worden grote groepen mensen bevraagd. Kennen zij homoseksuelen? Mensen die minder vooroordelen hebben, kennen meer homoseksuelen. Maar de vraag is of dit een effect of een gevolg is: gaan mensen met veel vooroordelen homoseksuelen misschien bewust uit de weg? (Pettigrew & Tropp, 2006). In de review van Brown en Hewstone uit 2005 is specifiek gekeken naar longitudinale studies en op basis daarvan wordt geconcludeerd dat het verband twee richtingen op gaat. Dat betekent dat mensen die homovriendelijk zijn, meer homoseksuelen ontmoeten en andersom door ontmoeting van homoseksuele mensen nog homovriendelijker worden. Zij verwachten dat het elkaar versterkt: door ontmoeting worden mensen homovriendelijker waardoor zij meer openstaan voor ontmoeting (Brown & Hewstone, 2005).

De metanalyses van Pettigrew en Tropp (2006) en die van Smith et al. (2009) hebben ook expliciet gekeken naar experimentele studies over homoseksualiteit. Het gaat dan om studies waarin heteroseksuelen een homoseksueel gaan ontmoeten en waarbij wordt gekeken wat het effect hiervan is, al dan niet in vergelijking met geen ontmoeting of een ontmoeting met een ander. Smith et al. (2009) beschrijven dat ook dit type studies een duidelijk effect van de contacttheorie aantoont.

Een voorbeeld van een recente studie is die van Lytle en Levy uit 2015. In dit onderzoek gingen alle deelnemers (uit de Verenigde Staten) een korte online vriendschap aan met iemand die ze niet konden zien, een medewerker van het onderzoek. De deelnemers beantwoorden over en weer persoonlijke vragen en leerden elkaar op die manier in korte tijd kennen. De deelnemers werden *at random* over drie groepen verdeeld: een groep waarin de medewerker van het onderzoek aan het begin vertelde homoseksueel te zijn, een groep waarin de medewerker dit op het einde vertelde en een groep waarin niks werd gezegd over seksuele voorkeur. In die laatste groep was nauwelijks verandering te zien maar in de andere twee groepen gingen de deelnemers positiever denken over lesbische vrouwen, homomannen en biseksuelen (Lytle & Levy, 2015).

Ten aanzien van het veranderen van de houding ten aanzien van transgenders is er ook effect gevonden van de contacttheorie: in deze studie werd gekeken naar

wat het effect was van een panel met transgenders op de houding van niet-transgenders in de zaal (Walch, Sinkkanen, Swain, Francisco, Breaux & Sjoberg, 2012).

Expliciete of impliciete attitude?

Ontmoeting met iemand uit een andere groep kan niet alleen de expliciete houding, maar mogelijk ook de impliciete houding veranderen, zo blijkt uit experimenten van Turner, Hewstone en Voci uit 2007 en van Aberson en Haag uit 2007. Ook uit een veldonderzoek van Rudman, Asmore en Gary (2001) komt naar voren dat impliciete vooroordelen verminderden bij mensen die vrienden hadden gemaakt met de andere groep. Zij evalueerden een diversiteitstraining waar een ontmoeting met 'de ander' onderdeel van uitmaakte.

Lange termijn?

Uit longitudinale studies komt een lange termijn-effect naar voren van de contacttheorie, maar dit vraagt meer onderzoek, vinden Pettigrew en Tropp (2006). In 2011 is in Zuid Afrika zo'n longitudinale studie van een jaar uitgevoerd. De onderzoekers vonden een verband op de lange termijn tussen het aangaan van een vriendschap en minder vooroordelen, en de richting van het verband klopt met de contacttheorie (Swart, Hewstone, Christ & Voci, 2011). Dit in tegenstelling tot een Europese studies van Binder, Zagefka, Brown, Funke, Kessler, Mummendey en Leyens (2009). Zij zagen in een studie naar vriendschappen tussen kinderen uit etnische minderheidsgroepen en andere kinderen in België, Duitsland en Engeland in een half jaar tijd het verband twee richtingen op gaan. De Zuid Afrikaanse onderzoekers geven als mogelijke verklaring voor dit verschil dat de studie van Binder et al. (2009) korter was. Uit een meta-analyse van methodes gebaseerd op de contacttheorie specifiek bij etnische groepen, blijkt ook een lange termijn effect (Lemmer & Wagner, 2015).

Voorwaarden?

Het goed uitvoeren van de contacttheorie en zorgen voor een positief effect, is geen gemakkelijke opgave; er is een aantal voorwaarden aan verbonden. Aan deze voorwaarden voldoen is belangrijk omdat deze techniek, net als andere technieken, ook averechts kan werken als het gaat om het bevorderen van een positieve houding ten aanzien van LHBT's.

Een belangrijk voorwaarde is het verminderen van angst en het gevoel van bedreiging in het contact (Pettigrew & Tropp, 2006; Brown & Hewstone, 2006). In latere studies – een over vriendschap tussen heteroseksuelen en homoseksuelen (Vonofakou, Hewstone, & Voci, 2007) en een over vriendschap tussen verschillende etnische groepen in Zuid Afrika (Swart, Hewstone, Christ & Voci, 2011) – is het belang van het verminderen van angst voor de

contacttheorie bevestigd. In de praktijk betekent dit dat het belangrijk is dat de LHBT met wie de ontmoeting plaatsvindt, niet bedreigend overkomt.

Een andere belangrijke voorwaarde die Brown en Hewstone (2006) noemen, is dat het verhaal van de persoon uit de gestigmatiseerde groep uitnodigt tot inleving (zie o.a. Todd & Galinsky, 2004), positieve zelfonthulling bevat (zie o.a. Turner, Hewstone & Voci, 2007) en de empathie vergroot (zie o.a. Batson et al., 1997). Dit betekent dat de LHBT in de voorlichting belangrijke aspecten van zichzelf onthult die positief worden ontvangen (Brown & Hewstone, 2005). De recente experimentele studie van Lytle en Levy (2015) bevestigt het belang van zelfonthulling.
Empathie en inlevingsvermogen worden ook genoemd in een meta-analyse van Pettigrew en Tropp (2008) naar mediërende factoren. Zij noemen ook een toename aan kennis over de andere groep, maar dit is een minder sterke mediërende factor dan empathie en inlevingsvermogen. Met name empathie en inlevingsvermogen verklaren dus het succes van de contacttheorie (Pettigrew & Tropp, 2008). Ook in de eerder genoemde studie over vriendschap tussen verschillende etnische groepen in Zuid Afrika is het belang van empathie voor de contacttheorie bevestigd (Swart, Hewstone, Christ & Voci, 2011).
Over empathie en vooroordelen is veel onderzoek gedaan, ook los van de contacttheorie (zie o.a. Batson, Polycarpou, Harmon-Jones, Imhoff, Mitchener, Bednar, Klein & Highberger, 1997; Felten, Emmen & Keuzenkamp, 2015; Todd & Gallinksy, 2014; Vesico, Sechrist & Paolucci, 2003). Het blijkt dat je inleven in het perspectief van een ander uit een andere groep kan zorgen voor zowel een betere impliciete houding naar mensen uit die groep als een betere expliciete houding, zo concluderen Todd en Galinsky (2014). Het lijkt erop dat deze veranderingen in houding ook stand houden op de lange termijn. Bovendien vermindert het niet alleen vooroordelen, maar ook stereotypen (Felten, Emmen & Keuzenkamp, 2015; Galinsky & Moskowitz, 2000; Todd & Galinksy, 2014). Het werkt zelfs ten aanzien van groepen die zeer worden verafschuwd, zoals moordenaars, (Todd & Galinksy, 2014) en het is dan ook aannemelijk dat dit ook werkt ten aanzien van LHBT's (Felten et al. 2015).
Echter wanneer de houding ten aanzien van een groep wordt verbeterd dan vergroot dit niet ook automatisch de houding ten aanzien van andere groepen (Shih, Wang, Bucher & Stotzer, 2009). Belangrijke voorwaarde is dat er informatie gegeven wordt over de nare ervaringen die een persoon heeft moeten doorstaan vanwege discriminatie. Hierbij aansluitend is bovendien een belangrijke voorwaarde dat mensen die deelnemen in staat en bereid zijn zich in te leven. Mensen die zeer negatief tegenover LHBT's staan, kunnen weigeren zich in te leven in hun verhaal of moeilijk een connectie maken (Todd & Galinsky, 2014).

De kwaliteit van het contact is ook een belangrijke factor. Smith et al. (2009) verwachten dat de ontmoeting positief moet zijn en refereren hierbij aan

onderzoek van Plant en Devine uit 2003 die een verband hiervoor hebben aangetoond voor etnische groepen. Bij een negatief contact worden de contacten met de groep in de toekomst verminderd. Brown en Hewstone (2006) noemen ook de kwaliteit van het contact als belangrijke voorwaarde. Barlow, Paolini, Pedersen, Hornsey, Radke, Harwood, Rubin en Sibley (2012) vinden zelfs een negatief effect van een negatief contact. 'Baat het niet, dan schaadt het niet', gaat dus bij de contacttheorie net als bij andere interventies (Felten et al. 2015) niet op.

De kwantiteit van het contact is een andere belangrijke factor: hoe vaker de ontmoeting plaatsvindt, hoe meer kans op verminderde vooroordelen (Brown & Hewstone, 2006). En aansluitend op het belang van kwantiteit en kwaliteit werkt vriendschap beter dan gewoon iemand kennen, zo blijkt uit de reviews van Brown & Hewstone (2006), Pettigrew, Tropp, Wagner en Christ (2011) en Turner, Hewstone, Voci, Paolini en Christ (2007).
Vriendschap werkt als het gepaard gaat met minder angst en met zelfonthulling, empathie, vertrouwen en als de vriendschap als belangrijk wordt ervaren (Turner, Hewstone, Voci, Paolini & Christ, 2007). Uit de Zuid-Afrikaanse studie blijkt ook op de lange termijn dat vriendschap tussen mensen van verschillende etnische groepen gepaard gaat met minder vooroordelen (Swart, Hewstone, Christ & Voci, 2011). In een studie onder Noord-Amerikaanse studenten op het platteland (Eldridge, Mack & Swank, 2006) is te zien dat vriendschap met een homoseksueel vaker gepaard gaat met een positieve attitude, dan enkel het kennen van iemand die homoseksueel is. Een andere studie over vriendschap tussen heteroseksuelen en homoseksuelen laat zien dat het wel essentieel is dat de heteroseksueel de homoseksuele vriend ziet als representatief voor de groep homoseksuelen (Vonofakou, Hewstone & Voci, 2007).
Vriendschap is in de praktijk moeilijk te creëren in bijvoorbeeld een voorlichtingsbijeenkomst. Onderzoek van Aron, Melinat, Aron, Vallone en Bator uit 1997 laat zien dat vriendschap wel is na te bootsen in een sessie van 45 minuten door personen aan zelfonthulling te laten doen: het delen van persoonlijk informatie. In het eerder genoemde onderzoek van Lytle en Levy (2015) werd er een positief effect aangetoond van zo'n nagebootste vriendschap op de houding ten aanzien van homoseksuelen.

Een ander aspect om rekening mee te houden is dat degene die in de voorlichting zijn of haar verhaal vertelt, wel wordt gezien als representatief voor homo's, lesbische vrouwen, biseksuelen of transgenders. Zo niet, dan vindt men alleen die persoon aardig en verbetert niet de houding naar de hele groep LHBT's (Scarberry, Ratcliff, Lord, Lanicek & Desforges, 1997). Het gaat er met name om dat mensen zich er in ontmoeting bewust van zijn dat de ander onderdeel is van de groep LHBT's en dat zij hem of haar zien als typisch behorende tot die groep (Brown & Hewstone, 2005; Vonofakou, Hewstone & Voci, 2007).

Tot slot werken ontmoetingen met 'de ander' beter als de ontmoeting vrijwillig plaatsvindt (Pettigrew et al. 2011). Negatieve ontmoetingen kunnen vooroordelen juist versterken; in het bijzonder als ze onvrijwillig zijn en de deelnemers zich bedreigd voelen (Pettigrew et al. 2011).
Allport (1954) beschreef destijds ook al een aantal voorwaarden voor de contacttheorie om succesvol te zijn: gelijke status tussen beide groepen in de situatie, gemeenschappelijke doelen, samenwerking tussen de groepen en steun vanuit autoriteiten. Maar volgens Pettigrew en Tropp's analyse uit 2006 helpen de voorwaarden die Allport (1954) heeft omschreven om vooroordelen te verminderen maar zijn ze niet per se noodzakelijk.

Overal ter wereld?
Alhoewel de contacttheorie erg populair is, is de vraag of deze ook universeel is. Werkt deze theorie voor mensen afkomstig uit verschillende delen van de wereld zoals het geval is bij vluchtelingen? In de review van Pettigrew, Tropp, Wagner en Christ uit 2011 worden geen discrepanties gevonden tussen 38 verschillende landen. In de uitvoerige meta-analyses van Pettigrew en Tropp uit 2006 bleek dat bijna drie kwart van de studies uit de Verenigde Staten kwam, maar ook een deel was afkomstig uit onder meer Afrika en Azië. Het Midden-Oosten is hierbij sterk ondervertegenwoordigd. Maar volgens Pettigrew en Tropp (2006) was er geen verschil te zien in effect in waar de studie was uitgevoerd; het effect van contacttheorie lijkt dus universeel (Pettigrew & Tropp, 2006). De contacttheorie bleek te werken bij diverse groepen, dus bij etnische groepen, bij mensen met een handicap, en het meest gold dit bij homo- en biseksuelen (Pettigrew & Tropp, 2006). Opvallend is wel dat van de studies over het verminderen van vooroordelen ten aanzien van homo- en biseksuelen, er geen enkele buiten de Westerse wereld is gedaan.
In de meta-analyse van Smith, Axelton en Saucier (2009) naar specifieke studies over contacttheorie en het verminderen van vooroordelen ten aanzien van homo- en biseksuelen, zijn wel studies buiten de Verenigde Staten en Europa meegenomen. Het bleek dat er duidelijke verschillen waren tussen studies in de VS en studies die daarbuiten zijn uitgevoerd. Hoewel de beide type studies een significant verband aangeven tussen contact met homoseksuelen en minder vooroordelen, was dit effect bij de studies uit de Verenigde Staten sterker. Een experimentele studie buiten Europa en de Verenigde Staten is een studie onder Turkse studenten waaruit blijkt dat zij door ontmoeting met een lesbische vrouw iets positiever gingen denken over homoseksuelen (Sakalli & Ugurlu, 2003). De vrouw vertelde 15 minuten haar verhaal en beantwoordde daarna een half uur vragen. De studenten waren in het algemeen negatief over homoseksuelen maar in vergelijking met de controlegroep was de attitude van de studenten die het verhaal van de lesbische vrouw hadden gehoord na afloop verbeterd. Echter hun houding was nog steeds te beschouwen als negatief. De onderzoekers

verwachten onder meer dat dit komt door de lengte van het contact: minder dan een uur (Sakalli & Ugurlu, 2003).
Een voorbeeld van een correlatieve studie (een studie naar verbanden) buiten de Westerse wereld naar de contacttheorie in relatie tot het verminderen van vooroordelen ten aanzien van LHBT's, is een studie van West en Hewstone (2012). Deze onderzoekers zijn benieuwd hoe de contacttheorie uitpakt in landen die sterk homonegatief zijn. Ze keken daarvoor naar Jamaica waar homoseksualiteit strafbaar is en anti-homo sentiment te horen is in de populaire media. Ze deden geen experiment, maar keken onder 107 Jamaicanen en 208 Britten of contact met homoseksuelen een positievere attitude voorspelt. Dat bleek inderdaad het geval; zelfs sterker voor Jamaicanen dan voor Britten. Wanneer ook de kwaliteit en kwantiteit van de contacten werden meegenomen, vonden zij dat contact nog sterker positieve attituden voorspellen, zowel in Jamaica als in Groot-Brittannië. Deze relatie werd gemedieerd door angst voor homoseksuelen; contact voorspelt minder angst voor homoseksuelen en minder angst voorspelt een positievere attitude. Maar er is ook een directe relatie: contact leidt ook zelf tot betere attitudes, sterker nog voor Jamaicanen dan voor Britten (West & Hewstone, 2012).
Een ander voorbeeld van een correlatieve studie buiten de Westerse wereld is het onderzoek van King, Winter en Webster (2009). Zij toonden aan dat een verband tussen de ander kennen en een positievere houding hebben ook aan de andere kant van de wereld aangetoond kan worden. In hun studie was te zien dat Chinezen in Hongkong van verschillende opleidingsniveaus die eerder contact hadden gehad met transgenders een positievere houding hadden ten aanzien van transgenders. Hoe intensiever het contact, hoe positiever hun houding (King, Winter & Webster, 2009). Een studie onder inwoners van Singapore liet zien dat, alhoewel de houding van de meeste mensen ten aanzien van lesbische vrouwen en homo-mannen vrij negatief is, er een positievere houding is onder mensen die lesbische vrouwen en homo-mannen kennen (Detenber, Ho, Neo, Malik & Cenite, 2013).
Tot slot is de correlatieve studie van Cunningham en Melton (2013) relevant. Dit onderzoek werd wel gedaan in de Verenigde Staten, maar er werd gekeken naar een specifieke groep, namelijk religieus fundamentalisten: mensen die geloven dat er een specifiek aantal religieuze geboden zijn die de waarheid over mensen en God reflecteren. Deelnemers waren medewerkers van universiteiten in Texas en mogelijk daarom allen hoogopgeleid. Hun etnische afkomst was divers. Uit deze studie komt naar voren dat vriendschap met een homo of lesbische vrouw ook een positieve impact heeft op heteroseksuelen die 'religieus fundamentalist' zijn. Dit onderzoek is echter geen onderzoek naar effecten, maar naar verbanden. Cunningham en Melton tonen (opnieuw) aan dat mensen die religieus fundamentalistisch zijn vaker vooroordelen tegen homo-mannen en lesbische vrouwen hebben. En zij tonen aan dat het verband tussen religieus

fundamentalisme en vooroordelen ten aanzien van lesbische vrouwen en homo-mannen minder sterk wordt wanneer het contact met lesbische en homovrienden hoog is. Dat betekent dat de contacttheorie, waar het gaat om vriendschappen, mogelijk ook opgaat voor mensen met een religieus fundamentalistische kijk op de wereld, hoewel mogelijk alleen voor hoger opgeleiden (Cunningham & Melton, 2013).

Onder moeilijke omstandigheden?

In een recente meta-analyse van Lammer en Wagner (2015) wordt geconcludeerd dat methodes die uitgaan van de contacttheorie ook kunnen werken in conflictgebieden. Een kanttekening is echter wel dat het je inleven in een ander moeilijk is wanneer je je in een complexe situatie bevindt. Zoals hierboven genoemd is, is 'inleven in een ander' een van de werkzame elementen van de contacttheorie. Uit onderzoek van de Universiteit Groningen blijkt dat je inleven in het perspectief van een ander wordt verstoord wanneer mensen 'andere dingen aan hun hoofd hebben' (Fennis, 2011). In een tweetal experimenten kreeg een deel van de deelnemers een lastige taak terwijl ze gevraagd werden zich in te leven in een ander en 'in de schoenen te gaan staan' van een ander. De groep die zich had ingeleefd zonder die lastige taak tegelijkertijd op te moeten lossen, ging daarna een ander meer helpen, zoals overeenkomstig met eerder onderzoek. Dit ging niet op voor de groep die zich inleefde maar bezet was met een lastige taak. Je inleven in een ander en de positieve gevolgen die dit heeft, zoals minder vooroordelen over de ander, en de ander helpen, gaan aldus niet op wanneer je te druk bezet bent (Fennis, 2011). Ontmoetingen zouden dus zonder al te veel stress moeten verlopen. Echter het ontmoeten zelf kan ook weer stress oproepen; althans bij de mensen die sterke vooroordelen hebben, zo blijkt uit onderzoek van Richeson & Shelton (2003). Wanneer er stress ontstaat blijkt dat na de ontmoeting er juist meer uit gegaan wordt van stereotypen (Amodio, et al. 2009). Dit gegeven onderstreept dat een ontmoeting in het kader van een voorlichting ontspannen moet verlopen. Het is waarschijnlijk niet raadzaam om voorlichtingen volgens de contacttheorie te organiseren in situaties die al stressvol zijn.

2. LHBT's in de media

Uitgangspunt: Via een film, tv-serie, radiosoap of ander medium mensen een kijkje geven in het leven van LHBT's; ze kijken daardoor mee door de ogen van de LHBT of door de ogen van niet-LHBT die bevriend is met een LHBT.

Deze techniek is gebaseerd op onder meer *entertainment education* (zie o.a. Singal & Rogers, 2002), kennis over empathie (zie o.a. Batson & Ahmad, 2009), de parasociale contacthypothese (Schiappa, Gregg & Hewes, 2005) en de *extended* contacttheorie (zie o.a. Wright, Aron, McLaughlin-Volpe & Ropp, 1997).

Effect?

Film en theater kunnen via inlevingsvermogen en empathie de houding van mensen verbeteren ten aanzien van een minderheidsgroep, zo beschrijven Felten et al. (2015) in het rapport *Do the right thing.* Dat betekent dat de contact-theorie dus niet alleen werkt via face-to-face contact. Uit verschillende studies blijkt dat het aannemelijk is dat de houding van heteroseksuelen ten aanzien van homoseksuelen kan veranderen door het kijken naar een film met homoseksuele karakters in wie zij zich kunnen inleven en voor wie ze empathie ervaren (Felten et al. 2015). Voorbeelden van studies waaruit blijkt dat het zich inleven in de positie van iemand uit een minderheidsgroep in een film de houding verbetert, komen van onder meer Shih, Wang, Bucher en Stozer (2009) en van Vescio, Sechrist en Paolucci (2003). Uit een Spaanse studie komen aanwijzingen naar voren dat dit vergelijkbaar werkt bij lesbische vrouwen (Soto-Sanfiel, Ibiti & Palencia, 2014). Een andere studie die aanwijzingen geeft dat dit ook werkt ten aanzien van LHBT's is een studie waarin deelnemers zich voor moesten stellen hoe zij leefden op een planeet waarin hun heteroseksuele voorkeur niet getoond mocht worden. Het inlevingsvermogen en de empathie die hierdoor ontstaan, verklaarden de betere houding ten aanzien van homoseksuelen, in vergelijking met de controlegroep (Hodson, Choma & Costello, 2009). Essentieel hierbij is dat het niet gaat over het seksuele gedrag van homoseksuelen, waarin heteroseksuelen zich moeten inleven; dat roept juist afkeer op (Mooijman & Stern, 2016).

Een andere, maar vergelijkbare uitkomst komt voort uit de 'parasociale contacthypothese' (Schiappa, Gregg & Hewes, 2005). Deze hypothese stelt in navolging van de contacthypothese van Allport, dat wanneer mensen para-sociale interactie via massamedia op eenzelfde manier verwerken als interpersoonlijke interactie, de voordelen van de contacttheorie ook opgaan. In drie studies, beschreven door Schiappa, Gregg en Hewes (2005), is getest of volgens deze hypothese van parasociaal contact de houding ten aanzien van homoseksuelen veranderde onder studenten. Dat blijkt inderdaad het geval. In vergelijking met de controlegroep zijn er positieve veranderingen in houding gevonden. Ook was te zien dat het positief waarderen van de homo-karakters in de tv-series gepaard gaat met minder vooroordelen. Belangrijke kanttekening is dat de tv-series over in dit geval homomannen, niets veranderden aan het beeld onder de deelnemers over lesbische vrouwen.
In een later onderzoek van Schiappa, Gregg en Hewes (2006) tonen zij een verband tussen het (vaak) kijken van de tv-serie Will & Grace en een positieve houding ten aanzien van homoseksuelen. Onder de groep met niet of nauwelijks contacten met homoseksuelen *in real life* was dit verband het sterkst: bij deze groep was er een sterker verband tussen de frequentie van het kijken naar de serie en hun houding ten aanzien van homoseksualiteit. Dit klopt met de parasociale contacthypothese: het werkt vooral als vervanging van contacten in

het dagelijks leven en werkt dus minder goed bij mensen die deze *real life*-contacten al hebben.

Een methode die hier erg op lijkt maar toch anders is, is *extended contact* (Lemmer & Wagner, 2015; Turner, Hewstone, Voci, Paolini & Christ, 2007; Wright, Aron, McLaughlin-Volpe & Ropp, 1997). Bij 'extended contact' gaat het er om dat iemand weet heeft van dat er vriendschap is tussen iemand uit de eigen groep en iemand van een andere groep. Dit is net iets anders als een observatie van iemand uit de eigen groep die positief contact heeft met iemand uit de andere groep. Dit wordt *vicarious contact* (Vezzali, Hewstone, Capozza, Giovannini en Wolfer, et al. 2014) genoemd. Dit kan via een tv-serie of film maar ook door het horen van verhalen of door het zelf direct observeren van het contact. Tezamen worden deze vormen van contact ook wel 'indirect contact' genoemd (Vezzali et al. 2014).
In dit geval gaat het dus over een vriendschap of goede band tussen een LHBT en niet-LHBT. Een voordeel is dat de angst voor de ander die een echte ontmoeting volgens de contacttheorie kan ondermijnen, niet speelt bij de extended contacttheorie (Wright, Aron, McLaughlin-Volpe & Ropp, 1997; du Toit & Qualyle, 2011). Verandering van houding gebeurt dan dus niet via het inleven in de LHBT, maar juist in de niet-LHBT, de heteropersoon die de vriendschap aangaat.
Een voorbeeld van een studie die effect aantoont is een studie onder Duitse jongvolwassenen over contact met Chinese Duitsers. In deze studie van Mazziotta, Mummendey en Wright uit 2011 kregen de Duitse jongvolwassenen een video te zien waarin er een positief contact was tussen een Duitser en een Chinese Duitser. In vergelijking met een groep die enkel contact tussen Duitsers onderling zag of alleen een Chinees zag in een positieve context, was er positief effect op onder meer houding. Deze studie laat ook zien dat het niet voldoende is om alleen iemand te observeren uit de andere groep die zich positief gedraagt: alleen de Chinees op de video had geen effect. Maar de positieve interactie tussen de Duitser en de Chinees had wel effect en verminderde vooroordelen (Mazziotta, Mummendey, Wright, 2011)
Er is ook effect aangetoond bij kinderen. Een voorbeeld: uit een studie van Cameron, Rutland, Brown en Douch (2006) dat het ook werkt bij kinderen: de 5- tot 11-jarigen kregen in deze studie verhalen te horen over vriendschappen tussen een kind dat vluchteling is en een kind dat dat niet is.
Uit een recente meta-analyse van Lemmer en Wagner (2015) onder specifieke etnische groepen blijkt dat extended contact net zo effectief is als real life contact. Ook de reviewers Turner, Hewstone, Voci, Paolini en Christ (2007), Dovidio, Eller en Hewstone (2011) en Vezzali, Hewstone, Capozza, Giovannini en Wolfer (2014) concluderen dat weet hebben – of observeren van – dat een vriend (of collega, familielid) een goed contact heeft met iemand uit de andere groep, een effectief middel kan zijn om vooroordelen te verminderen. Reviewers

Turner, Hewstone, Voci, Paolini en Christ (2007) merken daarbij wel op dat echte vriendschappen wel effectiever is en daarom de voorkeur heeft.
In een aantal studies is ook specifiek een verandering onder heteroseksuelen aangetoond ten aanzien van homoseksuelen. Een studie van Sharp, Voci en Hewstone (2011) geeft aanwijzingen dat de *extended* contacthypothese werkt voor het verminderen van vooroordelen ten aanzien van LHBT's, maar zoals hieronder bij de voorwaarden beschreven staat, geldt dat alleen wanneer mensen zich sterk vergelijken met de eigen groep. Een studie van Ortitz en Harwood (2007) zag in een experiment effect van het kijken naar een video met een vriendschap tussen een LHBT en niet-LHBT.

Expliciete of impliciete attitude?
Als het gaat om het effect van inlevingsvermogen en empathie zijn er zowel studies die geen relatie vinden met de impliciete houding (Aberson & Haag, 2007) als studies die juist wel een effect vinden van inlevingsvermogen op de impliciete houding (Shih, Stotzer & Gutiérrez, 2013; Todd, Bodenhausen, Richeson & Galinsky, 2011).
De studie van Shih et al. (2013) is een onderzoek met een videoclip waarin de deelnemers wordt gevraagd om zich in te leven in het hoofdpersonage uit een (etnische) minderheidsgroep. Het sluit daarmee goed aan bij de techniek van het inzetten van media. Het andere onderzoek dat wel een effect vond was van Todd et al. (2011) en vroeg deelnemers om een verhaal te schrijven en zich in te leven in een persoon uit een (etnische) minderheidsgroep.
Het onderzoek dat geen verband vond, betreft geen experimentele studie waarin media zijn gebruikt, maar een studie naar verbanden waarin mensen gevraagd zijn in hoeverre zij zich in kunnen leven. Dat maakt het aannemelijker dat media wel de impliciete attitude kunnen vergroten dan zij dat niet kunnen.
De meeste studies over *extended* contact focussen zich op expliciete attitude. Slechts een beperkt aantal studies gaat over impliciete attitude. Vezzali, Giovannini & Capozza (2012) hebben een samenhang gevonden tussen een positievere impliciete attitude ten aanzien van migrantenkinderen onder Italiaanse kinderen en het weet hebben van vriendschappen tussen Italiaanse kinderen en migrantenkinderen. Turner, Hewstone, Voice (2007) vonden geen verband tussen impliciete attitude en het weet hebben van vriendschappen met mensen uit de andere groep. De resultaten blijven dus gemixt.

Lange termijn?
Er is een lange termijn effect aangetoond voor empathie, aldus reviewers Batson en Ahmed (2009). Ook voor *extended* contact zijn er aanwijzingen voor een lange termijn-effect: uit een studie waarin de vrienden van internationale studenten een jaar lang werden gevolgd bleken positieve verbanden (Eller, Abrams & Zimmermann, 2011). Ook uit een studie van Christ, Hewstone,

Tausch, Wagner, Voci, Hughes en Cairns (2010) komt een verband op lange termijn naar voren. In een studie van Vezzali, Stathi, Giovannini, Capozza en Visintin (2015) komt een effect naar voren uit een experiment.

Voorwaarden?

Een belangrijke voorwaarde voor het opwekken van empathie via de media is, net als bij de contacttheorie, dat de persoon zich kan inleven in de LHBT-persoon in de film. Zoals beschreven staat in *Do the right thing* kun je door je te identificeren met de karakters, overtuigingen van deelnemers veranderen, doordat er empathie ontstaat (Batson & Ahmed, 2009; Igartua & Barrios, 2012; Igartua, 2010). Dat werkt het beste als het LHBT-personage in een onrechtvaardige of anderszins moeilijke situatie zit waardoor de kijker/luisteraar empathie kan gaan ervaren (Felten et al. 2015). In een studie over het vergroten van de acceptatie van homoseksualiteit in Afrika via media, wordt hierbij aansluitend genoemd dat de films, tv-series of radioprogramma's realistisch moeten zijn en moeten matchen met de cultuur en de natuurlijke setting van de doelgroep (Sallar, 2011); op die manier kan men zich inleven.
Een andere belangrijke voorwaarde voor film en theater om via empathie iemands houding te veranderen, is dat de film of theaterstuk niet te duidelijk een (politieke) boodschap heeft (Felten et al. 2015). Dit wordt ook gesteld door Salla en Somda (2011) die literatuur reviewen over *entertainment education*: de film, de soap of het andere medium moet vooral leuk zijn om naar te kijken. Daarom heeft Harry Potter zo veel invloed: lezers vinden de boeken leuk (Vezzali, et al. 2015).
De voorwaarden voor para-sociaal contact zijn volgens Schiappa, Gregg en Hewes (2006) de volgende: allereerst moet de *exposure* aan de serie of film meerdere malen zijn. Ten tweede moet de representatie van minderheden divers zijn en tot slot moet de kijker positiever oordelen over de karakters uit de minderheidsgroepen dan daarvoor. In een onderzoek van Tian en Hoffner uit 2009 wordt bevestigd dat karakters die positief worden gevonden meer invloed hebben. In het bijzonder karakters met wie mensen een parasociale band ervaren, een soort vriendschappelijke band, hebben invloed, meer nog dan karakters met wie men zich kan identificeren.
Voor *extended* contact stellen Wright et al. (1997) drie cruciale mechanismen voor: (a) dat de persoon uit de eigen groep laat zien dat je positief kan omgaan met iemand uit de andere groep, (b) dat de persoon uit de andere groep negatieve verwachtingen weerlegt en (c) dat het weet hebben van de vriendschap leidt tot het dichterbij komen van de persoon uit de andere groep, met andere woorden, dat deze onderdeel wordt van het zelfbeeld van de in dit geval niet-LHBT kijker. Aansluitend bij (b) is dat het contact positief moet zijn (Turner, et al. 2007; Vezzali et al. 2014). Mogelijk is er een negatief effect

wanneer het contact negatief is; ook hier gaat waarschijnlijk 'baat het niet, dan schaadt het niet' niet op.
In later onderzoek is naar voren gekomen dat de *extended group*-hypothese alleen werkt bij mensen die enigszins ontvankelijk zijn voor sociale normen (Dovidio, Eller & Hewstone, 2011; Sharp et al. 2011). Daarbij aansluitend werkt *extended* contact alleen bij mensen die zich sterk vergelijken met de eigen groep (Sharp, Voci & Hewstone, 2011) of die zich identificeren met hun eigen groep (Dovidio, et al. 2011; Vezzali et al 2014). Mogelijk werkt het juist goed met mensen die politiek rechts (conservatief) zijn en aan autoriteit hechten (Dhont & Van Hiel 2011; Vezzali, et al. 2014).
In diezelfde lijn moet *extended* contact gepaard gaan met positieve percepties van de normen van de eigen groep over de andere groep en meer positieve percepties van de normen van de andere groep over de eigen groep (Turner, Hewstone, Voci, Paolini & Christ, 2007). Essentieel is dat daarbij, net als bij ontmoeting, duidelijk moet zijn dat 'de ander' van een andere groep is, in dit geval LHBT is (Cameron, Rutland, Brown & Douch, 2006). Die identiteit moet dus expliciet zijn. En ook net als bij de contacttheorie zijn er aanwijzingen dat *extended* contact werkt via het verminderen van angst voor de ander (Paolini, Hewstone, Cairns & Voci, 2004; Turner, Hewstone & Voci, 2007; Turner, Hewstone, Voci, Paolini & Christ, 2007).
Een andere belangrijke voorwaarde voor *extended* contact dat de getuige, kijker of luisteraar zich kan identificeren met de niet-LHBT die de vriendschap in het verhaal aangaat met de LHBT, zo is op te maken uit de review van Dovidio (et al. 2011) en van Vezzali (et al. 2014).
Tot slot is een belangrijke voorwaarde dat er nog weinig echt contact is geweest met LHBT's: extended contact werkt namelijk met name bij mensen die de andere groep nog niet in het echt hebben ontmoet (Christ, Hewstone, Tausch, Wagner, Voci, Hughes, Cairns, 2010; Eller, Abrams en Gomez, 2012: Vezzali, Giovannini & Capozza, 2012).

Overal ter wereld?
Er zijn verschillende aanwijzingen dat media, zoals film of tv-series, kunnen bijdragen aan het veranderen van de houding van mensen en het verminderen van vooroordelen, ook buiten de Westerse wereld. Al valt ook hierop dat het Midden-Oost ondervertegenwoordigd is.
In een artikel van Salla en Somda (2011) wordt een hele reeks aan studies genoemd die het effect hebben onderzocht van *entertainment education* in onder meer Afrika en Zuid-Amerika op de houding ten aanzien van onder andere HIV/aids en vrouwenrechten. Echter er is nog geen studie geweest naar specifiek het veranderen van de houding ten aanzien van homoseksualiteit (Salla & Somda, 2011). Een veel geciteerde studie uit Rwanda van Elizabeth Levy Paluck (2009) van de Universiteit van Harvard geeft aanwijzingen dat een radiosoap

mensen hun houding buiten de Westerse wereld goed lijkt te kunnen veranderen. Zij onderzocht of de houding en het gedrag van mensen ten aanzien van de omgang met een andere etnische groep veranderden door middel van het luisteren van een radiosoap. De houding veranderde niet, maar wel het gedrag en de 'sociale norm' (zie techniek nummer 4). Uit de studie kan niet worden afgeleid wat nu precies heeft gezorgd voor deze verandering. Maar Batson en Ahmed (2009) stellen in hun review (zie ook Felten et al. 2015) dat media ervoor kunnen zorgen dat je je gaat inleven in iemand die behoort tot een andere groep en dat dit leidt tot meer empathie. Een studie van dezelfde Paluck (2010) in Congo geeft aanwijzingen dat het *extended* contact daar effect had op de houding van mensen ten aanzien van andere groepen. Uit de studie van Sharp, Voci en Hewstone (2011) is af te leiden dat de *extended contact theory* alleen werkt bij LHBT's wanneer mensen zich sterk vergelijken met hun eigen groep. In collectieve culturen werkt de *extended contact theory* beter, en in hoog geïndividualiseerde samenlevingen werkt deze theorie minder goed.
De para-sociale contacttheorie is voor zover bekend niet uitgetest buiten de Westerse wereld. Voor de *extended* contacttheorie is dit wel het geval: bijvoorbeeld in Zuid Afrika zijn er aanwijzingen voor een verband tussen *extended* contact en minder vooroordelen (Du Toit & Quayle, 2011). Het eerder geciteerde onderzoek in Singapore laat zien dat er verband bestaat tussen media met homoseksuelen kijken en een positievere houding naar homoseksuelen (Detenber, Ho, Neo, Malik & Cenite, 2013).

Onder moeilijke omstandigheden?
Dat films en media ook kunnen werken in conflictgebieden blijkt uit de studies van Paluck (2009; 2010) en de review van Salla en Somada (2011). Dat dit werkt via onder meer de *extended* contacttheorie komt naar voren uit de studie van Paluck (2010) in Congo en dat het werkt via empathie uit de studie in Rwanda (2009). Ook Lemmer en Wagner (2015) constateren in hun review dat *extended* contact net als de contacttheorie ook werkt in conflictgebieden. Over specifiek para-sociaal contact is geen onderzoek gedaan in moeilijke omstandigheden zoals conflictgebieden.
In *Do the right thing* (Felten et al. 2015) kwam nog een ander knelpunt om de hoek: als je geen positief zelfbeeld hebt, dan werkt je inleven in een ander juist niet; je krijgt dan ook geen positief beeld van jezelf omdat je geen positief beeld hebt van de ander, zo werd geconcludeerd op basis van Galinsky en Ku (2004) en Todd en Galinsky (2014).

3. Denkbeeldige ontmoeting met een LHBT

Uitgangspunt: Stel je voor dat je een homoseksueel (of biseksueel, lesbische vrouw of transgender) ontmoet en deze ontmoeting verloopt prettig.

Deze techniek is afgeleid van de contacttheorie van Allport (1954) en heet ook wel denkbeeldig contact (zie o.a. Turner, Crisp & Lambert, 2007). Deze methode wordt vooral gebruikt in situaties wanneer echt contact gevaarlijk kan zijn. Denk bijvoorbeeld aan mogelijke bedreigingen aan het adres van LHBT's wanneer zij heteroseksuelen ontmoeten die zeer LHBT-negatief zijn.

Effect?
Je voorstellen hoe het is om een gesprek te hebben met iemand uit een andere groep, is onderzocht voor onder andere niet-moslims die zich bedenken een gesprek te hebben met moslims (Turner & Crisp, 2010) en (zonder controlegroep) voor Turkse Cyprioten met Griekse Cyprioten (Husnu & Crisp, 2010). In een experiment van Turner, Crisp en Lambert (2007) is te zien dat wanneer heteroseksuele mannen zich voorstellen dat zij een positief gesprek hebben met iemand die homoseksueel is, zij na afloop positiever denken over homoseksuelen in vergelijking met de heteromannen die zich geen positief contact hebben voorgesteld. De mediërende factor hierbij was minder angst ten opzichte van homoseksuelen. Ook ten aanzien van andere groepen tonen diverse studies positieve resultaten. In 2014 deden Miles en Crisp een meta-analyse van meer dan 70 studies en hieruit blijkt dat denkbeeldig contact over het algemeen effect heeft op attitudes, emoties, gedragsintenties en gedrag.
Er zijn echter ook studies onder Amerikaanse studenten die geen effect vinden van denkbeeld contact (Dermody, Jones & Cumming, 2013), waarmee de resultaten van denkbeeldig contact discutabel zijn. Brown en Paterson constateren in hun review (2016) dat denkbeeld contact niet het effect kan vervangen van daadwerkelijk contact. Het is dus niet ideaal, maar zinvol in die situaties dat echt contact te gevaarlijk of om een andere reden onmogelijk is.

Expliciete of impliciete attitude?
Denkbeeldig contact blijkt niet alleen de expliciete attitude te kunnen veranderen. Ten aanzien van moslims en ouderen is aangetoond dat ook de impliciete attitude kan veranderen (Turner & Crips, 2010; Miles & Crips, 2014).

Lange termijn?
In een review van Crisp & Turner (2009) wordt gesteld dat dit het grote nadeel van denkbeeldig contact is: het lange termijneffect is discutabel. Brown en Paterson (2016) stellen echter in hun recente review dat er wel een effect op de langere termijn is, maar dat onduidelijk is hoe lang.

Voorwaarden?
Voor denkbeeldig contact gelden verschillende voorwaarden. Allereerst moeten de deelnemers een denkbeeldig script doorlopen; zij moeten zich voorstellen hoe het contact verloopt. Alleen denken aan een homoseksueel is niet voldoende

(Crips & Turner, 2009). En het effect is sterker wanneer deelnemers de instructie krijgen om te anticiperen op de context waarin de denkbeeldige interactie plaatsvindt (Miles & Crips, 2014). Met andere woorden: om zich voor te stellen hoe ze praten en handelen in het contact en hoe ze reageren op de LHBT-persoon. Een andere belangrijke voorwaarde is dat het gaat om het voorstellen van een positief contact. Wanneer dit niet de instructie is, kan het denkbeeldig contact juist verkeerd verlopen (Crisp & Turner, 2009).
Het hierboven genoemde experiment van Turner, Scrips en Lambert uit 2007 is later herhaald door Hoffarth en Hodson (2015) naar aanleiding van kritiek van andere onderzoekers dat herhaling van het experiment geen resultaten opleverde. Hoffarth en Hodson (2015) denken dat dit komt doordat denkbeeldig contact alleen werkt bij mensen die niet eerder contact hebben gehad met de groep in kwestie. Een online experiment waarbij de deelnemers dezelfde instructies krijgen als van Turner, Crisp en Lambert (2007), gaf vergelijkbare resultaten, namelijk dat de angst ten aanzien van homoseksuelen verminderde (Hoffarth & Hodson, 2015). Denkbeeldig contact werkt bij verschillende groepen, maar beter bij kinderen dan bij volwassenen (Miles & Crips, 2014).

Overal ter wereld?
Uit de meta-analyse van Miles en Crisp (2014) blijkt het geen verschil maakt in welk land denkbeeldig contact wordt ingezet. Dit komt overeen met een onderzoek van West, Husnu en Lipps uit 2015. Zij zochten uit of via denkbeeldig contact de houding van heteroseksuelen in respectievelijk Cyprus en Jamaica kon worden verbeterd, beide twee landen waar de acceptatie van homoseksualiteit erg laag is. In Cyprus was er een direct effect in vergelijking met de controle-groep, van het denkbeeldig contact: de houding verbeterde en deelnemers waren eerder bereid tot een gesprek met een homoman. In Jamaica bleef de houding erg slecht maar wel was er een direct effect van denkbeeldig contact op sociale acceptatie van homoseksualiteit. De onderzoekers stellen daarom dat alleen denkbeeldig contact geen oplossing biedt voor homovijandigheid maar dat het mogelijk een goede eerste stap is.

Onder moeilijke omstandigheden?
Hier is geen informatie over bekend. Wel lijkt het logisch dat mensen aandacht nodig hebben om zich een interactie voor te stellen met iemand uit de andere groep die ze niet kunnen opbrengen als ze zich in moeilijke omstandigheden bevinden.

4. Inzetten van de sociale norm voor de acceptatie van LHBT's

Uitgangspunt: Aan niet-LHBT's de boodschap geven of hen laten merken dat de meeste niet-LHBT's uit hun omgeving positief denken over LHBT's.

Door deze informatie te geven aan mensen zouden zij positiever kunnen gaan denken over LHBT. Deze manier van werken maakt gebruik van de *sociale norm* (zie o.a. Crandall, Eshleman & O'Brien, 2002). Hiermee wordt verwezen naar het fenomeen dat hoe mensen denken dat anderen denken, hoe zij denken dat 'het hoort', voor veel mensen grote invloed heeft op hun gedrag en houding.

Effect?
Wanneer mensen denken dat anderen het niet goed vinden om te discrimineren, gaan ze zich minder discriminerend gedragen, ook al denken ze zelf niet positiever over de groep (Felten et al. 2015). Er zijn tal van onderzoeken die laten zien dat mensen van houding veranderen door het horen van een positieve mening van iemand uit hun eigen groep over een gestigmatiseerde groep (Blanchard et al. 1994; Monteith, Crandall, Eshleman & O'Brien, 2002; Deeneen & Toonman, 1996). Er is ook een positieve invloed op gedrag (Wittenbrink & Henly, 2006; Sechrist & Milford, 2007) waarbij niet eerst een verandering van houding noodzakelijk is (Felten, Taouanza & Keuzenkamp, 2016). Kortom: zoals eerder beschreven door Felten, Emmen en Keuzenkamp in 2015 en door Felten, Taouanza en Keuzenkamp in 2016, duiden een veelheid aan wetenschappelijke studies erop dat inspelen op de sociale norm een effectieve methode kan zijn.

Expliciete of impliciete attitude?
Sociale norm heeft invloed op de expliciete attitude, maar ook op gedrag, zo is onder meer beschreven door Felten (et al. 2016) op basis van verschillende studies.

Lange termijn?
Wanneer mensen de boodschap krijgen dat anderen uit hun eigen omgeving positiever denken over een bepaalde gestigmatiseerde minderheidsgroep, dan beïnvloedt dit hun houding ook nog maanden later, aldus Felten et al. (2015) en Felten et al. (2016) op basis van een reeks aan studies van onder meer Zitek en Hebl uit 2007 en Stangor, Sechrist en Jost uit 2001.

Voorwaarden?
Voorwaarden die worden genoemd in bovenstaande rapporten zijn:
- De boodschap moet gecommuniceerd worden door een aantrekkelijk persoon en/of een persoon met gezag, en de persoon moet afkomstig zijn uit 'de eigen groep'. Dat betekent ook dat een LHBT die een positieve sociale norm promoot ten aanzien van LHBT's minder serieus wordt genomen dan een niet-LHBT.
- De boodschap moet positief zijn: het werkt beter een boodschap te communiceren voor gelijke behandeling dan tegen discriminatie.
- De boodschap communiceert wat mensen vinden in plaats van wat zij doen.
- De boodschap communiceert niet dat vrijwel iedereen LHBT's discrimineert.

- De boodschap staat niet te ver af van wat mensen nu denken dat de groepsnormen zijn en sluit dus enigszins aan bij de sociale norm; anders is het ongeloofwaardig.

Omdat bekend is dat de invloed van de sociale norm vooral sterk is op mensen die zich met de groep identificeren (zie o.a. Crandall et al. 2002), ligt het voor de hand dat de sociale norm meer invloed heeft op mensen uit een wij-cultuur waarin de groep belangrijker is (Hofstede, 2005).

Overal ter wereld?
Zoals aangegeven heeft het inspelen op de sociale norm meer invloed op mensen in culturen waarin het 'wij' belangrijker is dan het 'ik'. Een voorbeeld van twee studies uit een overwegende wij-cultuur waarin de sociale norm is veranderd, zijn de veldonderzoeken in Rwanda (Paluck, 2009a) en in Burundi (Bilali, Vollhardt & Rarick, 2015). Het onderzoek in Rwanda wordt zoals hierboven gemeld (zie techniek 3: media) door andere onderzoekers gezien als bewijs voor het effect van empathie. Maar Paluck zelf gaat er vanuit dat empathie niet zo zeer de houding, maar de waarneming van de sociale norm beïnvloedde: zoals zij verder toelicht in een later artikel (2009b) werden de soaps geluisterd in groepsverband en werden de emoties over de soap gedeeld in de groep. De luisteraars gingen daardoor anders denken over hoe anderen in hun groep denken over de etnische verhoudingen. Zij gingen dus niet zozeer een individueel leerproces in, maar eerder een leerproces als groep. Het gedrag van de groep veranderde hierdoor ook.

Onder moeilijke omstandigheden?
Het onderzoek van Paluck is gedaan in een conflictgebied (2009) wat aangemerkt kan worden als moeilijke omstandigheid. Of het ook werkt in andere moeilijke omstandigheden, is niet duidelijk.

5. Pleiten voor LHBT's

Uitgangspunt: Een niet-LHBT wordt gevraagd om te pleiten voor de rechten van LHBT's.

Hierbij wordt gebruik gemaakt van het fenomeen *cognitieve dissonantie* (Festinger, 1957; Festinger & Carlsmith, 1959): de neiging van mensen om overeenstemming met zichzelf te bereiken in gedrag en houding.

Effect?
Er is veel onderzoek gedaan naar cognitieve dissonantie en het effect daarvan op attitudeverandering als het gaat om minderheidsgroepen, aldus Gowronkski en Bodenhausen (2006). Wanneer iemand wordt gevraagd om een statement te

maken tegen discriminatie van een specifieke groep, kan hij of zij hierdoor een sterkere tegenstander worden van discriminatie van deze groep. Een hele reeks aan onderzoeken bevestigt dit.
In een onderzoek uit 2003 van Eisenstadt, Leippe, Rivers en Stambush is dit gedaan door witte studenten te vragen een essay te schrijven dat zwarte studenten wel, en witte studenten juist niet helpt. Uit het experiment blijkt dat wanneer een persoon iets moet schrijven waarmee hij of zij het eigenlijk niet eens is, hij of zij er door het schrijven toch meer voorstander van wordt. Ook uit andere onderzoeken komt dit beeld naar voren (Eisenstadt, Leippe, Stambush & Rauch, 2005; Hing, Li & Zanna, 2002; Heitland & Bohner, 2010). Echter, er is van cognitieve dissonantie niet specifiek aangetoond dat het werkt om iemands houding ten aanzien van LHBT's te verbeteren.

Expliciete of impliciete attitude?
Het pleiten voor LHBT's kan alleen de expliciete attitude veranderen (Felten et al. 2016).

Lange termijn?
Er zijn geen studies gevonden die hier onderzoek naar hebben gedaan.

Voorwaarden?
Cognitieve dissonantie werkt alleen onder specifieke voorwaarden. Het werkt alleen bij personen met een duidelijke mening en mensen die de behoefte hebben aan consistentie in zichzelf (Heitland & Bohner, 2010; Cialdini, Trost & Newsom, 1995; Guadagno & Cialdini, 2010). Op personen die geen moeite hebben met inconsistentie tussen hun eigen gedrag en persoonlijkheid, heeft het geven van bijvoorbeeld zo'n schrijfopdracht geen effect (Heitland & Bohner, 2010). Dit zijn personen die behoefte hebben aan verandering, spontaniteit, onvoorspelbaarheid en die gericht zijn op dat wat nieuw is (Cialdini et al. 1995; Guadagno & Cialdini, 2010).
Een andere belangrijke voorwaarde is dat deelnemers een keuze ervaren: in verschillende experimenten is aangetoond dat deelnemers veranderen van houding als hen verteld wordt dat ze een vrije keuze hebben om het pleidooi te houden (of te schrijven) maar wel duidelijk gevraagd wordt om een ander standpunt dan hun eigen te verwoorden. Dat geldt echter minder of niet voor deelnemers die geen keuze hadden. Er treedt dan waarschijnlijk geen cognitieve dissonantie op omdat de deelnemers voor zichzelf kunnen verklaren waarom ze een bepaald standpunt innamen (Eisenstadt et al. 2005; Gawronski & Strack, 2004; Leippe & Eisenstadt, 1994).
Een andere voorwaarde is dat deelnemers geen grote persoonlijke nadelen ondervinden van het pleiten voor een andere groep (Eisenstadt et al. 2005).

Overal ter wereld?

Uit een experiment van Heine en Dehman (1997) waarin Japanners en Canadezen werden vergeleken bleken Japanners niet of veel minder coginitieve dissonantie te ervaren. Zoals de onderzoekers opmerkten kan dit komen door onder meer het belang dat in verschillende culturen wordt gehecht aan eigen keuze maken: door Japanners wordt dit vaak minder belangrijk gevonden waardoor cognitieve dissonantie niet ontstaat.
Onderzoek van Hoshino-Browne, Zanna, Spencer, Zanna, Kitayama en Lackenbauer (2005) laat ook zien dat culturele verschillen een rol spelen bij cognitieve dissonantie. De deelnemers afkomstig uit Oost-Azië in deze studie ervoeren cognitieve dissonantie wanneer zij iets moesten doen wat in tegenstelling was met wat hun vrienden of de groep goed zouden vinden. Zij ervoeren geen cognitieve dissonantie als ze iets moesten doen wat in tegenstelling was tot hun individuele overtuigingen, zoals de Canadese deelnemers. Harmon-Jones, Amodio en Harmon-Jones (2009) stellen ook dat culturele verschillen van grote invloed zijn op het proces van cognitieve dissonantie. Al met al betekent dit dat cognitieve dissonantie alleen werkt bij mensen uit culturen waarin overeenstemming met jezelf of een eenduidige zelfbeeld belangrijk wordt gevonden; het is daarmee geen universeel toepasbare methode.

Onder moeilijke omstandigheden?

Het proces van cognitieve dissonantie werkt minder goed als iemand afgeleid is en 'iets anders aan het hoofd heeft' (Devine 1989; Brock, 1962; Zanna & Aziza uit 1976 zoals beschreven door Newby-Clark, McGregor & Zanna, 2002). Maar als de deelnemers erg negatieve gedachten hebben ten aanzien van de groep waarvoor zij worden gevraagd te pleiten, dan helpt afleiding; dit zorgt ervoor dat de persoon minder weerstand ervaart en zich makkelijker laat beïnvloeden. Het gaat dan om de groep die uitermate negatief is en veel weerstand heeft tegen het pleiten voor positieverbetering van een gestigmatiseerde minderheidsgroep (Eisenstadt et al. 2003).

Samenvatting hoofdstuk

In dit hoofdstuk zijn verschillende technieken aan de orde gekomen die de houding kunnen veranderen ten aanzien van LHBT's. Twee van de vijf technieken zijn mogelijk effectief voor verandering van in ieder geval de expliciete houding en mogelijk ook de impliciete houding, waarschijnlijk ook op de lange termijn werkzaam én waarschijnlijk inzetbaar bij mensen uit verschillende culturen. Deze twee technieken zijn: een live ontmoeting met een LHBT die zijn of haar verhaal vertelt (1) en een ontmoeting met een LHBT via film, tv-series of andere media (2). Er zijn aanwijzingen dat deze technieken ook werken in moeilijke omstandigheden. Echter, wanneer mensen veel aan hun hoofd hebben en zich

niet kunnen inleven in een ander, is er mogelijk geen effect. Een goede uitvoering aan de hand van de voorwaarden die genoemd zijn, is wel belangrijk hierbij. ‘Baat het niet, dan schaadt het niet’, gaat hier niet op.
Het denkbeeldig voorstellen dat je een LHBT ontmoet (3) kan ook effectief zijn voor het veranderen van zowel de impliciete als expliciete houding, maar waarschijnlijk niet op de lange termijn. De techniek om de sociale norm te communiceren (4), hoe mensen denken dat anderen denken, kan de expliciete houding maar niet de impliciete houding veranderen op de lange termijn. En ook hiervoor zijn aanwijzingen dat de werking universeel is en dus bij mensen uit verschillende culturen kan worden ingezet. Mogelijk werkt ook deze methode onder moeilijke omstandigheden. En anders dan bij live-ontmoeting of media, is inlevingsvermogen hierbij niet nodig.
Tot slot: het pleiten van de rechten van LHBT’s om daarmee de houding te veranderen (5) is een techniek waarvan is gebleken dat deze juist niet universeel is en sterk afhankelijk is van de culturele herkomst van mensen.

4. Tips uit de praktijk

Aan een groep van experts zijn de eerste resultaten van het literatuur-onderzoek zoals beschreven in hoofdstuk 1, 2 en 3 voorgelegd. Vervolgens vroegen we aan hen tips vanuit hun eigen praktijk. Hieronder geven we deze tips weer. Tips die de literatuur herhalen, hebben we hier weggelaten. De experts zijn professionals en/of vrijwilligers die intensief werken met vluchtelingen op het thema LHBT en/of interventies op dit terrein hebben ontwikkeld. De lijst met namen is te vinden in de bijlage.

Wat moeten interventie-ontwikkelaars doen?

Duidelijke doelen stellen en een planmatige aanpak hanteren op basis van kennis:

- Maak onderscheid tussen het helpen van LHBT-vluchtelingen en het vergroten van de acceptatie onder niet-LHBT-vluchtelingen; deze twee verschillende doelgroepen vragen een andere benadering en aanpak.
- Ontwikkel een planmatige aanpak: afhankelijk van de fase (net na aankomst, in het azc of bij inburgering) dient een andere interventie ingezet te worden. Als voorbeeld wordt genoemd om aan het begin, net na de aankomst, alleen te wijzen op rechten en plichten. En in de inburgering juist in te zetten op acceptatie vergroting.
- Formuleer een helder doel van de voorlichting. Wil je bijvoorbeeld veiligheid van LHBT's bevorderen, de houding veranderen van een brede groep of kennis vergroten?
- Actualiseer de bestaande interventies met de kennis uit dit onderzoek en onderhoudt goede samenwerking met betrokken organisaties.
- Evalueer de praktijk: wat gaat er goed en wat kan beter?

Aansluiten bij de doelgroep:

- Betrek verschillende vluchtelingengemeenschappen bij de ontwikkeling van de interventies.
- Geef voorlichting met een brede insteek, inspelend op identiteit en herkenning.
- Maak gebruik van media in eigen talen.
- Laat interventies aansluiten op de eigen taal en cultuur.
- Richt interventies op jonge mensen in verband met de mogelijkheid om te veranderen; bekijk eventueel ook welke rol moeders in de opvoeding kunnen spelen.

Zorgen voor een positieve sfeer en context:

- Geef voorlichting in een reguliere setting zoals bijvoorbeeld de inburgeringslessen.
- Benader mensen positief, creëer een veilige sfeer, maak het leuk, investeer in de relatie.
- Werk in kleine groepen.

Op het juiste moment:

- Kies het juiste moment; direct na aankomst staan mensen niet open voor voorlichting. Bedenk dus goed wat past bij welke fase. Het COA heeft hiermee ervaring.
- Bedenk dat mensen conservatiever kunnen worden door ver weg van hun land in onzekerheid te verkeren.
- Accepteer dat het tijd kost.

Wie de voorlichting geeft:

- Geef heteroseksuelen uit de eigen etnische of culturele groep een rol in de voorlichting.
- Bedenk dat LHBT's zelf vaak ook last van homofobie hebben: ze zien zichzelf soms door de ogen van de veroordelende ander. Wanneer ingezet wordt op ontmoeting is het belangrijk om alleen LHBT's in te zetten die hun eigen LHBT-zijn accepteren.
- Zet alleen ervaren uitvoerders (o.a. gespreksleiders, voorlichters) met de juiste competenties in.

Regie voeren vanuit de overheid:

- Voer landelijke regie, om te voorkomen dat er talloze interventies verschijnen.
- Lever maatwerk voor de verschillende etnische en culturele groepen.
- Creëer voldoende (financiële) mogelijkheden voor de evaluatie van interventies in de praktijk.

Samenwerken met COA:

- Zoek als interventie-ontwikkelaar aansluiting bij de COA-werkgroep informatievoorziening grondrechten.
- Update het programma van het COA over maatschappelijke oriëntatie aan de hand van de huidige kennis.
- Waarborg en bevorder een positieve houding bij COA-medewerkers en vrijwilligers ten aanzien van LHBT's.

Vragen voor verder onderzoek

Twee vragen kwamen gedurende de bijeenkomst terug. De experts waren het er niet over eens. De vragen zijn:

1. Kun je al aan het begin voorlichting geven, als mensen net zijn gearriveerd in Nederland? Of kan er beter worden gewacht tot wanneer mensen gesetteld zijn? En werkt voorlichting wel in de opvang? Er was twijfel bij de experts of voorlichting in de eerste fase wel werkt; moet deze niet beperkt worden tot puur het informeren over de grondrechten?
2. Welke competenties hebben de interventie-ontwikkelaars en uitvoerders nodig? Nu wordt voorlichting vaak gegeven door vrijwilligers die eerder voorlichting gaven op scholen, maar zijn zij ook de juiste personen om voorlichting te geven in azc's? Er was twijfel bij de experts of op alle plekken de juiste personen aan de slag zijn.

Literatuur

Aberson, C. L., & Haag, S. C. (2007). Contact, perspective taking, and anxiety as predictors of stereotype endorsement, explicit attitudes, and implicit attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10(2), 179-201.

Allport, G.W. (1954) *The nature of prejudice*. Reading MA: Addison – Wesley.

Andrighetto, L., Mari, S., Volpato, C., & Behluli, B. (2012). Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, 33(4), 513-529.

Amodio, D. M. (2009). Intergroup anxiety effects on the control of racial stereotypes: A psychoneuroendocrine analysis. *Journal of Experimental Social Psychology*, *45*(1), 60-67.

Aron, A., Melinat, E., Aron, E. N., Vallone, R. D., & Bator, R. J. (1997). The experimental generation of interpersonal closeness: A procedure and some preliminary findings. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *23*(4), 363-377.

Barlow, F. K., Paolini, S., Pedersen, A., Hornsey, M. J., Radke, H. R., Harwood, J., Rubin, M. & Sibley, C. G. (2012). The contact caveat negative contact predicts increased prejudice more than positive contact predicts reduced prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *38*(12), 1629-1643.

Barón, S., & Cabezas, A. (2015). Applied evaluative conditioning: prevention of homophobia in a school context. *Romanian Journal of Experimental Applied Psychology*, 6(3).

Bartoş, S. E., Berger, I., & Hegarty, P. (2014). Interventions to reduce sexual prejudice: A study-space analysis and meta-analytic review. *The Journal of Sex Research*, 51(4), 363-382.

Batson, C. D., & Ahmad, N. Y. (2009). Using empathy to improve intergroup attitudes and relations. *Social Issues and Policy Review*, *3*(1), 141-177.

Batson, C. D., Polycarpou, M. P., Harmon-Jones, E., Imhoff, H. J., Mitchener, E. C., Bednar, L. L., Klein, T. R., & Highberger, L. (1997). Empathy and attitudes: Can feeling for a member of a stigmatized group improve feelings toward the group? *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 105-118.

Binder, J., Zagefka, H., Brown, R., Funke, F., Kessler, T., Mummendey, A., & Leyens, J. P. (2009). Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three European countries. *Journal of personality and social psychology*, *96*(4), 843.

Blanchard, F. A., Crandall, C. S., Brigham, J. C., & Vaughn, L. A. (1994). Condemning and condoning racism: a social context approach to interracial settings. *Journal of Applied Psychology*, 79, 993-997.

Brambilla, M., Hewstone, M., & Colucci, F. P. (2013). Enhancing moral virtues: Increased perceived outgroup morality as a mediator of intergroup contact effects. *Group Processes & Intergroup Relations*

Brown, R., & Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. *Advances in Experi-Mental Social Psychology*, 37, 255-343.

Brown, R., & Paterson, J. (2016). Indirect contact and prejudice reduction: limits and possibilities. *Current Opinion in Psychology*, 11, 20-24.

Cameron, L., Rutland, A., Brown, R., & Douch, R. (2006). Changing children's intergroup attitudes toward refugees: Testing different models of extended contact. *Child Development*, *77*(5), 1208-1219.

Christ, O., Hewstone, M., Tausch, N., Wagner, U., Voci, A., Hughes, J., & Cairns, E. (2010). Direct contact as a moderator of extended contact effects: Cross-sectional and longitudinal impact on outgroup attitudes, behavioral intentions, and attitude certainty. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *36*(12), 1662-1674.

Cialdini, R. B., Trost, M. R., & Newsom, J. T. (1995). Preference for consistency: The development of a valid measure and the discovery of surprising behavioral implications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(2), 31

Cialdini, R., Trost, M. & Newsom, J. (1995). Preference for consistency: The development of a valid measure and the discovery of surprising behavioral implications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(2), 318

Ciocca, G., Tuziak, B., Limoncin, E., Mollaioli, D., Capuano, N., Martini, A., Carosa, E., Fisher, A.D., Maggi, Niolu, C, Siracusano, A., Lenzi, A., Jannini, E.A. (2015). Psychoticism, Immature Defense Mechanisms and a Fearful Attachment Style are Associated with a Higher Homophobic Attitude. *The journal of sexual medicine*, *12*(9), 1953-1960.

Crandall, C. S., Eshleman, A., & O'Brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: the struggle for internalization. *Journal of Personality and Social Psychology*, *82*(3), 359.

Cunningham, G. B., & Melton, E. N. (2013). The moderating effects of contact with lesbian and gay friends on the relationships among religious fundamentalism, sexism, and sexual prejudice. *Journal of Sex Research*, 50(3-4), 401-408.

Dasgupta, N., & Rivera, L. M. (2008). When social context matters: The influence of long-term contact and short-term exposure to admired outgroup members on implicit attitudes and behavioral intentions. *Social Cognition*, 26(1), 112.

Dasgupta, N., & Rivera, L. M. (2008). When social context matters: The influence of long-term contact and short-term exposure to admired outgroup members on implicit attitudes and behavioral intentions. *Social Cognition*, 26(1), 112.

Dasgupta, N., DeSteno, D., Williams, L. A., & Hunsinger, M. (2009). Fanning the flames of prejudice: the influence of specific incidental emotions on implicit prejudice. *Emotion*, 9(4), 585.

De Houwer, J., Thomas, S., & Baeyens, F. (2001). Association learning of likes and dislikes: A review of 25 years of research on human evaluative conditioning. *Psychological bulletin*, 127(6), 853.

Dermody, N., Jones, M. K., & Cumming, S. R. (2013). The failure of imagined contact in reducing explicit and implicit out-group prejudice toward male homosexuals. *Current Psychology*, 32(3), 261-274.

Detenber, B. H., Ho, S. S., Neo, R. L., Malik, S., & Cenite, M. (2013). Influence of value predispositions, interpersonal contact, and mediated exposure on public attitudes toward homosexuals in Singapore. *Asian Journal of Social Psychology*, 16(3), 181-196.

Dhont, K., & Van Hiel, A. (2011). Direct contact and authoritarianism as moderators between extended contact and reduced prejudice Lower threat and greater trust as mediators. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*(2), 223-237.

Dovidio, J. F., Eller, A., & Hewstone, M. (2011). Improving intergroup relations through direct, extended and other forms of indirect contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*(2), 147-160.

Du Toit, M., & Quayle, M. (2011). Multiracial families and contact theory in South Africa: does direct and extended contact facilitated by multiracial families predict reduced prejudice? *South African Journal of Psychology*, *41*(4), 540-551.

Eisenstadt, D., Leippe, M. R., Rivers, J. A., & Stambush, M. (2003). Counterattitudinal Advocacy on a Matter of Prejudice: Effects of Distraction, Commitment, and Personal Importance. *Journal of Applied Social Psychology,* 33(10), 2123-2152.

Eisenstadt, D., Leippe, M. R., Stambush, M. A., & Rauch, S. M. (2005). Dissonance and prejudice: Personal costs, choice, and change in attitudes and racial beliefs following counterattitudinal advocacy that benefits a minority. *Basic and Applied Social Psychology*, 27(2), 127-141.

Eisenstadt, D., Leippe, M., Rivers, J. & Stambush, M. (2003). Counterattitudinal Advocacy on a Mat-ter of Prejudice: Effects of Distraction, Commitment, and Personal Importance. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(10), 2123-2152.

Eisenstadt, D., Leippe, M., Stambush, M. & Rauch, S. (2005). Dissonance and prejudice: Personal costs, choice, and change in attitudes and racial beliefs following counterattitudinal advocacy that benefits a minority. *Basic and Applied Social Psychology*, 27(2), 127-141.

Eldridge, V. L., Mack, L., & Swank, E. (2006). Explaining comfort with homosexuality in rural America. *Journal of Homosexuality*, 51(2), 39-56.

Eller, A., Abrams, D., & Gomez, A. (2012). When the direct route is blocked: The extended contact pathway to improving intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations*, *36*(5), 637-646.

Eller, A., Abrams, D., & Zimmermann, A. (2011). Two degrees of separation A longitudinal study of actual and perceived extended international contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*(2), 175-191.

Ermers, R. (2010). *Eer en eerwraak, definitie en analyse.* Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq

Felten, H. Taouanza, I. en Keuzenkamp (2016). *Klaar met discriminatie? Onderzoek naar effectiviteit van sociale media-campagnes tegen discriminatie*. Utrecht: KIS

Felten, H., Emmen, M. & Keuzenkamp, S. (2015). *Do the right thing: plausibiliteit van interventies voor acceptatie van homoseksualiteit*. Utrecht: Movisie.

Fennis, B. M. (2011). Can't get over me: Ego depletion attenuates prosocial effects of perspective taking. *European Journal of Social Psychology*, 41(5), 580-585.

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford: Stanford University Press

Festinger, L. & Carlsmith, J. (1959). Cognitive consequences of forced compliance. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 203-210.

Galinsky, A. D. & Ku, G. (2004) The Effects of Perspective-Taking on Prejudice: The Moderating Role of Self-Evaluation. In: *Pers Soc Psychol Bull* 2004; 30; 594PSPB, Vol. 30 No. 5, May 2004 594-604

Galinsky, A. D., & Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(4), 708.

Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: an integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological Bulletin*, 132(5), 692.

Gawronski, B., Bodenhausen, G. V., & Banse, R. (2005). We are, therefore they aren't: Ingroup construal as a standard of comparison for outgroup judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41(5), 515-526.

Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 1029.

Guadagno, R. & Cialdini, R. (2010). Preference for consistency and social influence: A review of cur-rent research findings. *Social Influence*, 5(3), 152-163

Guadagno, R. E., & Cialdini, R. B. (2010). Preference for consistency and social influence: A review of current research findings. *Social Influence*, 5(3), 152-163

Hodson, G., Choma, B. L., & Costello, K. (2009). Experiencing alien-nation: Effects of a simulation intervention on attitudes toward homosexuals. *Journal of Experimental Social Psychology*, *45*(4), 974-978.

Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98-116.

Harmon-Jones, E., Amodio, D. M., & Harmon-Jones, C. (2009). Action-based model of dissonance: A review, integration, and expansion of conceptions of cognitive conflict. *Advances in experimental Social Psychology*, 41, 119-166.

Heine, S. J., & Dehman, D. R. (1997). Culture, dissonance, and self-affirmation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 389-400.

Heine, S. J., & Dehman, D. R. (1997). Culture, dissonance, and self-affirmation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 389-400.

Heitland, K. & Bohner, G. (2010). Reducing prejudice via cognitive dissonance: Individual differences in preference for consistency moderate the effects of counterattitudinal advocacy. *Social Influence*, 5, 164-181.

Heitland, K., & Bohner, G. (2010). Reducing prejudice via cognitive dissonance: Individual differences in preference for consistency moderate the effects of counterattitudinal advocacy. *Social Influence*, 5, 164-181.

Hing, L. Li, W. & Zanna, M. (2002). Inducing hypocrisy to reduce prejudicial responses among aversive racists. *Journal of Experimental Social Psychology*, 38(1), 71-78.

Hoffarth, M. R., & Hodson, G. (2015). Who Needs Imagined Contact?. *Social Psychology*. (2016), 47, pp. 118-124.

Hofstede, G. (2005). *Allemaal andersdenkenden: omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Business Contact.

Hoshino-Browne, E., Zanna, A. S., Spencer, S. J., Zanna, M. P., Kitayama, S., & Lackenbauer, S. (2005). On the cultural guises of cognitive dissonance: the case of easterners and westerners. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(3), 294.

Huijnk, W. & Dagevos, J. (2012). *Dichter bij elkaar. De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Human Rights Council (2011) *Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity.* Report of the United Nations High Com-missioner for Human Rights.

Husnu, S., & Crisp, R. J. (2010). Imagined intergroup contact: A new technique for encouraging greater inter-ethnic contact in Cyprus. *Peace and Conflict*, 16(1), 97-108.

Inbar, Y., Pizarro, D. A., & Bloom, P. (2012). Disgusting smells cause decreased liking of gay men. *Emotion*, 12(1), 23.

Inbar, Y., Pizarro, D. A., Knobe, J., & Bloom, P. (2009). Disgust sensitivity predicts intuitive disapproval of gays. *Emotion*, 9(3), 435.

Johnson, M. K., Rowatt, W. C., & LaBouff, J. P. (2012). Religiosity and prejudice revisited: In-group favoritism, out-group derogation, or both?. *Psychology of Religion and Spirituality*, 4(2), 154.

Keuzenkamp, S. (2012) *Worden wie je bent. Transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Keuzenkamp, S. en L. Kuyper (2013). *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

King, M. E., Winter, S., & Webster, B. (2009). Contact reduces transprejudice: A study on attitudes towards transgenderism and transgender civil rights in Hong Kong. *International Journal of Sexual Health*, 21(1), 17-34

Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie: ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kuyper, L., Iedema, J., & Keuzenkamp, S. (2013). *Towards tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality in Europe*. De Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kuyper, L. (2016) lhbt-monitor 2016: Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kramer, S. & Cense. M. (2004) *Overleven op de vierkante meter. Veiligheidsbeleving en strategieën van vrouwen in de centrale opvang voor asielzoekers*. Utrecht: TransAct / Pharos.

Lee, W., & Cunningham, G. B. (2014). Imagine that: examining the influence of sport-related imagined contact on intergroup anxiety and sexual prejudice across cultures. *Journal of Applied Social Psychology*, 44(8), 557-566.

Lemmer, G., & Wagner, U. (2015). Can we really reduce ethnic prejudice outside the lab? A meta-analysis of direct and indirect contact interventions. *European Journal of Social Psychology*, *45*(2), 152-168.

Lytle, A., & Levy, S. R. (2015). Reducing heterosexuals' prejudice toward gay men and lesbian women via an induced cross-orientation friendship. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 2(4), 447.

Lytle, A., & Levy, S. R. (2015). Reducing heterosexuals' prejudice toward gay men and lesbian women via an induced cross-orientation friendship. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 2(4), 447

Mazziotta, A., Mummendey, A., & Wright, S. C. (2011). Vicarious intergroup contact effects Applying social-cognitive theory to intergroup contact research. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*(2), 255-274.

Meiring, L., Subramoney, S., Thomas, K. G., Decety, J., & Fourie, M. M. (2014). Empathy and helping: effects of racial group membership and cognitive load. *South African Journal of Psychology*, 44(4), 426-438.

Miles, E., & Crisp, R. J. (2014). A meta-analytic test of the imagined contact hypothesis. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(1), 3-26.

Monteith, M. J., Deneen, N. E., & Tooman, G. D. (1996). The effect of social norms activation on the expression of opinions concerning gay men and blacks. *Basic and Applied Social Psychology*, 18, 267-288

Mooijman, M., & Stern, C. (2016). When Perspective Taking Creates a Motivational Threat The Case of Conservatism, Same-Sex Sexual Behavior, and Anti-Gay Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(6), 738-754.

Needham, J. (2012). After the Arab spring: a new opportunity for LGBT human rights advocacy. *Duke J. Gender L. & Pol'y*, 20, 287.

Olson, M. A., & Fazio, R. H. (2006). Reducing automatically activated racial prejudice through implicit evaluative conditioning. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(4), 421-433.

Onderzoeksraad voor Veiligheid (2014) *Veiligheid van vreemdelingen*. Den Haag: Onderzoeksraad voor Veiligheid.

Ortiz, M., & Harwood, J. (2007). A social cognitive theory approach to the effects of mediated intergroup contact on intergroup attitudes. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 51(4), 615-631.

Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Prejudice reduction: What works? A review and assessment of research and practice. *Annual review of psychology*, 60, 339-367.

Paluck, E. L. (2009a). Reducing intergroup prejudice and conflict using the media: a field experiment in Rwanda. *Journal of Personality and Social Psychology*, *96*(3), 574.

Paluck, E. L. (2009b). What's in a norm? Sources and processes of norm change. *Journal of Personality and Social Psychology*, *96*(3), 594–600.

Paluck, E. L. (2010). Is it better not to talk? Group polarization, extended contact, and perspective taking in eastern Democratic Republic of Congo. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 36 (9), 1170-1185.

Paolini, S., Hewstone, M., Cairns, E., & Voci, A. (2004). Effects of direct and indirect cross-group friendships on judgments of Catholics and Protestants in Northern Ireland: The mediating role of an anxiety-reduction mechanism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *30*(6), 770-786.

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751.

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6), 922-934.

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 271-280.

Petty, R. E., & Wegener, D. T. (1999). The elaboration likelihood model: Current status and controversies. Chaiken, Shelly (Ed); Trope, Yaacov (Ed), (1999). *Dual-process theories in social psychology*, (pp. 37-72). New York, NY, US: Guilford Press, xiii, 657 pp.

Pharos (2016a) *Factsheet: Eritrese vluchtelingen in Nederland*. Utrecht: Pharos.

Pharos (2016b). *Factsheet: Syrische vluchtelingen in Nederland*. Utrecht: Pharos.

Portman, S., & Weyl, D. (2013). LGBT refugee resettlement in the US: emerging best practices. *Forced Migration Review*, (42), 44.

Rehman, J., & Polymenopoulou, E. (2012). Is green a part of the rainbow? Sharia, homosexuality and LGBT rights in the Muslim world. In Rehman, J. & Polymenopoulou, E. (Eds), Is Green a Part of the Rainbow. Fordham International Law Journal, 37(1), 1 - 52, 2014

Richeson, J. A., & Ambady, N. (2003). Effects of situational power on automatic racial prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39(2), 177-183.

Richeson, J. A., & Shelton, J. N. (2003). When prejudice does not pay effects of interracial contact on executive function. *Psychological Science*, *14*(3), 287-290.

Rudman, L. A., Ashmore, R. D., & Gary, M. L. (2001). "Unlearning" automatic biases: the malleability of implicit prejudice and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(5), 856.

Sakalli, N., & Ugurlu, O. (2003). The effects of social contact with a lesbian person on the attitude change toward homosexuality in Turkey. *Journal of Homosexuality*, 44(1), 111-119.

Sallar, A. M., & Somda, D. A. K. (2011). Homosexuality and HIV in Africa: An essay on using entertainment education as a vehicle for stigma reduction. *Sexuality & Culture*, *15*(3), 279-309.

Scarberry, N. C., Ratcliff, C. D., Lord, C. G., Lanicek, D. L., & Desforges, D. M. (1997). Effects of individuating information on the generalization part of Allport's contact hypothesis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(12), 1291-1299.

Schiappa, E., Gregg, P. B., & Hewes, D. E. (2005). The parasocial contact hypothesis. *Communication Monographs*, *72*(1), 92-115.

Schiappa, E., Gregg, P. B., & Hewes, D. E. (2006). Can one TV show make a difference? A Will & Grace and the parasocial contact hypothesis. *Journal of Homosexuality*, *51*(4), 15-37.

Sechrist, G. B., & Milford, L. R. (2007). The influence of social consensus information on intergroup helping behavior. *Basic and Applied Social Psychology*, *29*(4), 365-374.

Sharp, M., Voci, A., & Hewstone, M. (2011). Individual difference variables as moderators of the effect of extended cross-group friendship on prejudice Testing the effects of public self-consciousness and social comparison. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*(2), 207-221.

Shih, M. J., Stotzer, R., & Gutiérrez, A. S. (2013). Perspective-taking and empathy: Generalizing the reduction of group bias towards Asian Americans to general outgroups. *Asian American Journal of Psychology*, *4* (2), 79.

Shih, M., Wang, E., Bucher, A. T., & Stotzer, R. (2009). Perspective taking: Reducing prejudice towards general outgroups and specific individuals. *Group Processes & Intergroup Relations*, *12*(5), 565-577.

Singhal, A., & Rogers, E. M. (2002). A theoretical agenda for entertainment-education. *Communication Theory*, 12(2), 117-135.

Smith, S. J., Axelton, A. M., & Saucier, D. A. (2009). The effects of contact on sexual prejudice: A meta-analysis. *Sex Roles*, 61(3-4), 178-191.

Swart, H., Hewstone, M., Christ, O., & Voci, A. (2011). Affective mediators of intergroup contact: a three-wave longitudinal study in South Africa. *Journal of Personality and Social Psychology*, *101*(6), 1221.

Tian, Q., & Hoffner, C. A. (2010). Parasocial interaction with liked, neutral, and disliked characters on a popular TV series. *Mass Communication and Society*, *13*(3), 250-269.

Todd, A. R., & Galinsky, A. D. (2014). Perspective-Taking as a Strategy for Improving Intergroup Relations: Evidence, Mechanisms, and Qualifications. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(7), 374-387.

Turner, R. N., & Crisp, R. J. (2010). Imagining intergroup contact reduces implicit prejudice. *British Journal of Social Psychology*, 49(1), 129-142.

Turner, R. N., & West, K. (2011). Behavioural consequences of imagining intergroup contact with stigmatized outgroups. Group Processes & Intergroup Relations

Turner, R. N., Crisp, R. J., & Lambert, E. (2007). Imagining intergroup contact can improve intergroup attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10(4), 427-441.

Turner, R. N., Hewstone, M., & Voci, A. (2007). Reducing explicit and implicit outgroup prejudice via direct and extended contact: The mediating role of self-disclosure and intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(3), 369.

Turner, R. N., Hewstone, M., Voci, A., Paolini, S., & Christ, O. (2007). Reducing prejudice via direct and extended cross-group friendship. *European Review of Social Psychology*, *18*(1), 212-255.

Turner, R. N., West, K., & Christie, Z. (2013). Out-group trust, intergroup anxiety, and out-group attitude as mediators of the effect of imagined intergroup contact on intergroup behavioral tendencies. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(S2), E196-E205.

Vescio, T. K., Sechrist, G. B., & Paolucci, M. P. (2003). Perspective taking and prejudice reduction: The mediational role of empathy arousal and situational attributions. *European Journal of Social Psychology*, 33, 455-472.

Vezzali, L., Brambilla, M., Giovannini, D., & Paolo Colucci, F. (2016). Strengthening Purity: Moral Purity as a Mediator of Direct and Extended Cross-Group Friendships on Sexual Prejudice. *Journal of Homosexuality* (just accepted)

Vezzali, L., Hewstone, M., Capozza, D., Giovannini, D., & Wölfer, R. (2014). Improving intergroup relations with extended and vicarious forms of indirect contact. *European Review of Social Psychology*, 25(1), 314-389.

Vezzali, L., Stathi, S., Giovannini, D., Capozza, D., & Visintin, E. P. (2015). 'And the best essay is…': Extended contact and cross-group friendships at school. *British Journal of Social Psychology*, *54*(4), 601-615.

Vilaythong, T., Lindner, N. M., & Nosek, B. A. (2010). "Do unto others": Effects of priming the Golden Rule on Buddhists' and Christians' attitudes toward gay people. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(3), 494-506.

Vonofakou, C., Hewstone, M., & Voci, A. (2007). Contact with out-group friends as a predictor of meta-attitudinal strength and accessibility of attitudes toward gay men. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(5), 804.

Walch, S. E., Sinkkanen, K. A., Swain, E. M., Francisco, J., Breaux, C. A., & Sjoberg, M. D. (2012). Using intergroup contact theory to reduce stigma against transgender individuals: Impact of a transgender speaker panel presentation. *Journal of Applied Social Psychology*, *42*(10), 2583-2605.

West, K., & Hewstone, M. (2012). Culture and contact in the promotion and reduction of anti-gay prejudice: Evidence from Jamaica and Britain. *Journal of Homosexuality*, 59(1), 44-66.

West, K., Husnu, S., & Lipps, G. (2015). Imagined contact works in high-prejudice contexts: Investigating imagined contact's effects on anti-gay prejudice in Cyprus and Jamaica. *Sexuality Research and Social Policy*, 12(1), 60-69.

Wittenbrink, B., & Henly, J. R. (1996). Creating social reality: Informational social influence and the content of stereotypic beliefs. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *22*(6), 598-610.

Wittenbrink, B., Judd, C. M., & Park, B. (2001). Spontaneous prejudice in context: variability in automatically activated attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(5), 815.

Wright, S. C., Aron, A., McLaughlin-Volpe, T., & Ropp, S. A. (1997). The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(1), 73.

Yilmaz, O., Harma, M., Bahçekapili, H. G., & Cesur, S. (2016). Validation of the moral foundations questionnaire in Turkey and its relation to cultural schemas of individualism and collectivism. *Personality and Individual Differences*, 99, 149-154.

Yilmaz, O., Karadöller, D. Z., & Sofuoglu, G. (2016). Analytic Thinking, Religion, and Prejudice: An Experimental Test of the Dual-Process Model of Mind. The International Journal for the Psychology of Religion, 1-10.

Websites

CBS:
https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/31/zeven-van-de-tien-somaliers-in-de-bijstand
geraadpleegd op 1-9-2016

Human Right Watch:
http://lgbt-rights-hrw.silk.co/page/Afghanistan
geraadpleegd op 1-9-2016

OIC:
http://www.oicun.org/2/23/

Psychotraumnet.org
https://psychotraumanet.org/nl/psychosociale-gevolgen-van-oorlog-niet-westerse-landen
geraadpleegd op 3-10-2016

Rijksoverheid:
https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/vluchtelingen-werk-en-integratie/vraag-en-antwoord/mogen-asielzoekers-werken
geraadpleegd op 3-10-2016

SER:
http://www.werkwijzervluchtelingen.nl/feiten-cijfers/aantallen-herkomst.aspx
geraadpleegd op 1-9-2016

The Guardian:
https://www.theguardian.com/world/2016/jun/21/gay-lgbt-muslim-countries-middle-east
geraadpleegd op 3-10-2016

Vluchtelingenwerk:
http://www.vluchtelingenwerk.nl/feiten-cijfers/landen-van-herkomst
geraadpleegd op 1-9-2016

http://www.vluchtelingenwerk.nl/feiten-cijfers/wie-vluchteling
geraadpleegd op 1-9-2016
http://www.vluchtelingenwerk.nl/feiten-cijfers/landen-van-herkomst/irak
geraadpleegd op 1-9-2016
http://www.vluchtelingenwerk.nl/sites/public/u895/vluchtelingen_in_dienst_nemen_def.pdf
geraadpleegd op 3-10-2016

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteur: Hanneke Felten
Met dank aan: Marijke Booijink (Movisie), Juul van Hoof (Movisie), Sahar Noor (Movisie), Marian van der Klein (Verweij Jonker) en de experts uit de expertmeeting (zie bijlage)
Redactie: Mariette Hermans
Foto: 123RF
Uitgave: Kennisplatform Integratie & Samenleving / Movisie
Catharijnesingel 47
3511 GC Utrecht
T (030) 789 20 00

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: www.kis.nl.

© Movisie, Utrecht 2016.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Movisie.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with Movisie. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Bijlage: deskundigen aanwezig tijdens expertmeeting

Organisatie	***Aanwezig***
COA	Pieter Schults Avalon Leupen
COC Groningen & Drenthe	Albert Meijer
COC Leiden coördinator Vluchtelingen	Niels van der Spijk
Cocktail COC Midden Nederland	Ayla Emmink Sjaak Blenk
LGBT Asylum	Armin Ahmani
Ministerie van OCW	Eunice Den Hoedt
Pharos	Bram Tuk
Rotterdam V	Karlijn van der Boom
Soa Aids Nederland	Tatiana Mouhebati
Verwey-Jonker Instituut	Marian van der Klein